

Verschilmakersverkeer

Pieter Wisse

Vrijwel onmiddellijk nadat ik aan *Soziale Systeme* begin, raak ik nieuwsgierig naar iets anders. Zou iemand die, zoals de ondertitel luidt, *Grundriß einer allgemeinen Theorie* van Niklas Luhmann (1927-1998) woord voor woord gelezen hebben? En heeft ook maar iemand daaraan dan de overtuiging overgehouden die theorie ook tot in overvloedig voorgesteld detail te begrijpen? Is er vervolgens iemand die er begripvol mee instemt? Haar daadwerkelijk gebruikt?

Naarmate ik met het lezen, nou ja, doornemen van Luhmanns tekst vorder, kan ik me daarvan steeds minder voorstellen. Al vrij snel niets, eerlijk gezegd. Maar waarop berust dan de evidente faam? Ik heb toch andere auteurs instemmend naar Luhmann zien verwijzen. Wellicht is feitelijke onbekendheid enz. met zulk werk een geheim dat ingewijde vakgenoten koesteren om hun disciplinaire ruimte te vergroten met de netzo stilzwijgende afspraak om elkaar daarbinnen met rust te laten. Volgt daarom ogenschijnlijk kinderachtigste afwijzing, als een buitenstaander het waagt over werk met aldaar gewijde status te beginnen? Dreigt hij (lees overal natuurlijk ook: zij) het tere punt te ontmaskeren, dat niemand enig benul ervan heeft? Betuig ik soms de verschuldigde eerbied niet in mijn onwetendheid over de heiligheid van zo'n tekst?

In de veronderstelling dat er wel degelijk iets valt te begrijpen, kan ònbegrip vooral aan mij liggen. Toegegeven, ik slaag er niet in, eufemistisch gesteld, om elke zin zorgvuldig te lezen en overdenken. En toch besteed ik nogal wat moeite en tijd. Wat volgt zijn mijn opmerkingen over resp. ingegeven door slechts enkele passages in *Soziale Systeme*. Ik kan stellig bijna het gehele boek voor commentaar selecteren. Maar dat vergt méér dan een levenswerk, en opbouwend schiet ik er niets mee op, integendeel. Zoals gezegd, veel wat Luhmann stelt, begrijp ik niet eens. En wát ik begrijp, is m.i. steeds zowat tegenovergesteld aan wat hij bedoelt. Maar dat kan ik natuurlijk geen begrijpen noemen ...

De verwachting dat kort, duidelijk en bondig uitleg volgt van Luhmanns theorie druk ik dus van meet af aan de kop in. Van weersomstuit is dit opstel veeleer nog maar eens poging om mijn eigen grondslagen te presenteren. Her en der staat er in *Soziale Systeme* een zin die ik prima toepasselijk acht op mijn referentiekader. Ter waardering ervan èn met voorrang voor mijn eigen doel ruk ik zulke uitdrukkingen graag uit Luhmanns verband, waarin ik immers niets zie. Wie wil nagaan wat Luhmann wil zeggen, roep ik op om de verwijzingen na te trekken.

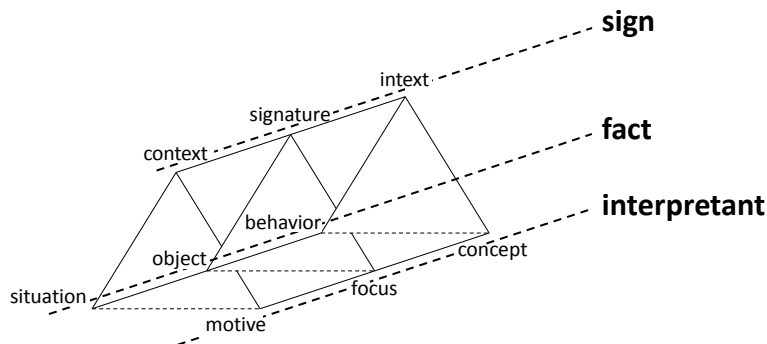
Als hoofdlijn volgt dit opstel wel mijn moeizame voortgang door *Soziale Systeme* van voor naar achter. Inclusief geciteerde passages heb ik gaandeweg aantekeningen gemaakt. Daaraan heb ik vanaf de volgende alinea eigenlijk niets meer gewijzigd.

De opvatting dat C.S. Peirce (1839-1914) een triadisch beeld van semiosis propageert, klopt m.i. niet. Hij betreft er nadrukkelijk ook grond bij, zonder echter verband met de drie, zeg maar, bekende elementen te differentiëren.¹ In mijn uitwerking heb ik allereerst grond driedig gedifferentieerd.² Voor dynamiek van semiosis voorzie ik de aldus veronderstelde

¹ Zie van Peirce o.a. enkele opstellen die J. Buchler bundelde tot *Philosophical writings of Peirce* (Dover, 1955). Relevante citaten heb ik opgenomen in hoofdstuk 2 van mijn boek *Semiosis & Sign Exchange, design for a subjective situationism* (Information Dynamics, 2002).

² *Semiosis & Sign Exchange*, §§ 2.6 en 2.7.

elementenparen vervolgens ook weer elk van een schakelement. Het resultaat is een enneade.³

De enneade verklaart het vermogen tot gedragsmatige variëteit. Als gedrager is een object, en dan vaak subject genoemd, door zijn semiosis altijd situationeel, met dienovereenkomstige toespitsing van gedrag.

De situationele oriëntatie omvat wat sociaal gedrag heet. Dat is de reden dat ik wil nagaan hoe enneadische semiotiek zich verhoudt met de zgn theorie van sociale systemen van Luhmann. Daarvoor bestudeerde ik zijn boek *Soziale Systeme, Grundriß einer allgemeinen Theorie*.⁴

Ook en vooral volgens – de aanname van – de enneade geldt dat

ein differenziertes System nicht mehr einfach aus einer gewissen Zahl von Teilen und Beziehungen zwischen Teilen [besteht, sondern] vielmehr aus einer mehr oder weniger großen Zahl von operativ verwendbaren System/Umwelt-Differenzen, die jeweils an verschiedenen Schnittlinien das Gesamtsystem als Einheit von Teilsystem und Umwelt rekonstruieren.⁵

Eveneens voor Metapatroon als bijbehorende modelleermethode annex –taal⁶ is recursiviteit kenmerkend:

³ *Ibid*, §§ 4.1 en 4.5. Hier heb ik de figuur overgenomen uit een latere publicatie. Het verschil met de oorspronkelijke versie, figuur 4.5.2 in *Semiosis & Sign Exchange*, is ertoe beperkt dat de dimensies expliciet benoemd zijn en de gewijzigde etiketten van twee elementen (foreground interpretant heet nu concept en background interpretant is motive).

⁴ Oorspronkelijk verschenen in 1984. Het exemplaar waarover ik beschik behoort tot de uitgave van 1987 door Suhrkamp. De aanleiding om Luhmanns werk, waar ik omheen gedraaid had, te onderzoeken was gebruik ervan door Kitty (C.J.M.) Zijlmans zoals ik onlangs aantrof in *Kunst, geschiedenis, kunstgeschiedenis: methode en praktijk van een kunsthistorische aanpak op systeemtheoretische basis* (uitgeverij Alpha Leiden, 1990). Zie [aantekening 54.56](#) voor de inhoud van het emailbericht dat ik Zijlmans stuurde (en waarop ik tot dusver geen antwoord kreeg). In dat bericht nam ik illustraties op van 1. de semiotische enneade en 2. enneadische dynamiek van semiosis (en dezelfde figuren verschijnen wederom in dit opstel).

⁵ *Soziale Systeme*, p. 22.

⁶ De methode ontwierp ik door een modelleeropgave als grenzeloos te herkennen. Dat maakt beseft onvermijdelijk dat één en hetzelfde teken talloze betekenissen kan hebben. Eenduidigheid vergt steeds context. Maar context is óók teken, zodat een ruimer tekenbegrip nodig is. En met context als onderdeel van teken, herhaalt zich het probleem van meervoudige betekenissen. Door eveneens de oplossing door context te herhalen ontstaat recursiviteit, met een zgn horizon als grenswaarde. Dit heb ik methodisch reeds compleet beschreven in het opstel [Multicontextueel paradigma voor objectgerichtheid: naar de vijfde objectvorm voor flexibiliteit van informatievoorziening](#) (1991). De naam Metapatroon (Engels: Metapattern) kwam enkele jaren later, zie mijn boek *Metapattern: context and time in information models* (Addison-Wesley, 2001). De grondslagen van de modelleermethode heb ik beginnend met *Semiosis & Sign Exchange* als het ware achteraf bezorgd. Dat heeft een vernieuwde semiotiek opgeleverd, die naar zijn aard tevens ontologie en epistemologie is. Documentatie over grondslagen en methode is geactualiseerd beschikbaar via [Metapatroon, handboek stelselmatig informatieverkeer](#).

Systemdifferenzierung ist nichts anders als die Wiederholung der Differenz von System und Umwelt innerhalb von Systemen.⁷ [...] Ein Zentralproblem des Schemas vom Ganzen und Teil kann jetzt besser gelöst werden.⁸ [...] Die [...] Vorteile einer Umstellung auf die Leitdifferenz von System und Umwelt machen sich [...] bemerkbar.⁹

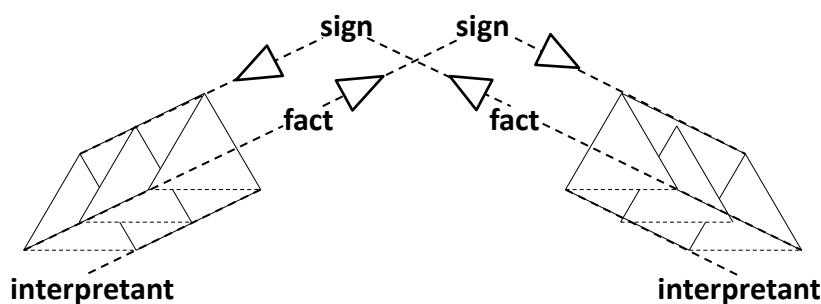
En als sociale theorie zgn zelfreferentieel moet zijn, is dat zo mogelijk nog sterker kenmerkend voor semiotiek. Een tekentheorie komt immers tot uitdrukking enz. met tekens. De zelfreferentie is de eigen schaduw die onherroepelijk meebeweegt met elke – vergeefse – poging er overheen te springen. De triade verhoudt zich tot de enneade als

»Aufhebung« der älteren Grunddifferenz in einer komplexeren Theorie, die es jetzt ermöglicht, über die Einführung von Selbstbeschreibungen, Selbstbeobachtungen, Selbstimplifikationen in Systeme zu sprechen. [...] Reflexionsverhältnisse dieser Art revolutionieren nicht nur die klassische Subjekt-Objekt-Epistemologie; sie entdogmatisieren und »naturalisieren« nicht nur die Wissenschaftstheorie; sie erzeugen auch ein sehr viel komplexeres Objektverständnis durch ein sehr viel komplexeres Theoriedesign.¹⁰

Door het gezwollen taalgebruik met stortvloed van moeilijke woorden ben ik nooit zeker van wat Luhmann ditmaal mij als lezer wil laten weten. Het woord “Implifikation” zegt mij al helemaal niets (en ik tref het in geen woordenboek aan, ook niet op z’n Engels). Een drukfout is het blijkbaar niet, omdat het vaker in *Soziale Systeme* voorkomt (en in het trefwoordenregister verschijnt). In het voorlaatste hoofdstuk lees ik – pas – dat het “eine Operation” betreft waardoor

die Einheit des Systems, die letztlich im Vollzug der autopoietischen Reproduktion besteht, [...] in der Form »mitlaufender« Selbstreferenz in das System wiedereingeführt wird[.]¹¹

Als ik voor de zoveelste keer maar doe alsof ik begrijp wat Luhmann schrijft, nee, wat mij betreft loopt er niets mee, want enneadisch kàn een gemotiveerd concept zelfs op niets anders betrekking hebben dan het situationele subject, dwz op het eigen gedrag ervan. De momenten van semiosis verlopen rondom het subject.

Een teken betreft een karakteristieke oorzaaksoort. De spreker (ook: maker van gebaren, schrijver) mikt ermee op gemotiveerd concept van de aangesproken hoorder (ook: toeschouwer, lezer) en – pas – zo door naar gedrag-door-gedresseerde als gevolg. Want

⁷ *Soziale Systeme*, p. 22.

⁸ *Ibid*, p. 23.

⁹ *Ibid*.

¹⁰ *Ibid*, pp. 25-26.

¹¹ *Ibid*, p. 624.

ervaring op zijn beurt van een teken houdt tevens semiosis door de hoorder in, met eigen – wisselingen van – motief enz.¹²

Die Theorie selbstreferentieller Systeme [...] betrachtet Kausalität [...] als eine Art Organisation der Selbstreferenz; und sie »erklärt« die Differenz von System und Umwelt dadurch, daß nur selbstreferentielle Systeme sich die Möglichkeit schaffen, Kausalitäten durch Distribution auf System und Umwelt zu ordnen.¹³

De respectievelijke schakelementen die ik langs elk van de drie semiotische dimensies opnam, dienen precies voor wat Luhmann aangeeft als

Relationierung von Relationen[.]¹⁴

Ze ontleen hun dienstbaarheid aan volledige onthouding van wat de erdoor verbonden elementen in die samenhang zijn en doen. Anders kan een relatie niet tevens als element gelden.¹⁵

Volgens de enneade is elk concept gefocust volgens een motief. Dat betekent dat – de aanduiding – gemotiveerd concept een pleonasme is. Want enneadisch opgevat bestaat een ongemotiveerd concept niet, punt. Hetzelfde geldt dan dienovereenkomstig voor contextuele intext (via signatuur) resp. situationeel gedrag (via object). In dit opstel blijf ik me echter pleonastisch uitdrukken, omdat traditioneel – vooral – teken en concept (lees ook: begrip) ten onrechte atomair gelden. Op die manier blijft het schipperen en prutsen met verschilmakers. De poging om productieve grondslagen te promoten is me het verwijt van gebruik van pleonasmen wel waard.

De subjectiviteit van semiosis kent een bijbehorende horizon. In de subjectieve levensloop verandert wat zich er allemaal zelfreferentieel als het ware vóór bevindt, maar als horizon komt het subject in kwestie er principieel nooit voorbij.

Denn Selbstreferenz kann in den aktuellen Operationen des Systems nur realisiert werden, wenn ein Selbst (sei es als Element, als Prozeß oder als System) durch es selbst identifiziert und gegen anderes different gesetzt werden kann. Systeme müssen mit der Differenz von Identität und Differenz zurechtkommen, wenn sie sich als selbstreferentielle Systeme reproduzieren; oder anders gesagt: Reproduktion ist das Handhaben dieser Differenz.¹⁶

Juist voor informatiekunde is daarom Luhmanns bewering van vitaal belang:

Eine Wissenschaft, die solchen Systemen gewachsen sein will, muß dann aber Begriffe auf entsprechendem Niveau bilden, und nur für sie ist demzufolge die Differenz von Identität und Differenz ein Leitfaden der Theoriebildung, ein Paradigma.¹⁷

Als aanwijzing geldt inderdaad dat voor stelselmatig modelleren

¹² Daarom stel ik communicatie, als interactie op tekenbasis, dia-enneadisch voor. Voor mijn oorspronkelijke schematische voorstelling, zie *Dia-enneadic framework for information concepts* (2003).

¹³ *Soziale Systeme*, p. 26.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Vergelijk het met scharnieren die een wand met een deur verbinden. Daardoor kan de deur zowel als onderdeel van de wand functioneren, als een opening ervan bieden. Dat ‘werkt’ pertinent niet zodra de scharnieren als het ware partij kiezen voor de deur resp. de wand.

¹⁶ *Soziale Systeme*, pp. 26-27.

¹⁷ *Ibid.*, p. 27.

dagegen alles, was zum System gehört, [...] in die Selbsterstellung einbezogen [wird] und damit für den Beobachter entmystifiziert. Damit sind Entwicklungen eingeleitet, die die Systemtheorie in neuer Weise [...] interessant machen könnten.¹⁸

Indien een object variabel gedrag mede door eigen semiosis bepaalt, geldt het als subject. Uiteraard besef ik dat door elkaar gebruiken van de termen object en subject tot verwarring kan leiden. Waar Peirce al op wijst, is de verhouding ertussen met teken als bemiddelend element. Als radicale leer helpt zowel realisme als idealisme niet verder. Evenwicht laat zich met een contragram duiden:¹⁹ het object van het subject is het subject van het object. Die verhouding geldt onveranderd volgens de enneade. De woordkeuze is dus een kwestie van perspectief (lees ook: relevant geachte situatie). Dat gaat inderdaad vaak mis door signatuur en context in één en dezelfde term te proppen. Voor de daardoor eventueel veroorzaakte verwarring verontschuldig ik me.

Omdat een object – dus ook en vooral een subject – zich louter situationeel gedraagt, dus van situatie tot situatie verschillend, kan louter ‘iets’ dat gedragloos is de situationele (deel)objecten laten samenhangen. Daarvoor geldt volgens Metapatroon de nul-identiteit van een object (en dus ook subject).²⁰ Uiteraard in het besef van hercontextualisering laat zich wederom een passage van Luhmann lezen als toelichting:

Es liegt im Sinn von Differenzierung, daß sie als Einheit gesehen werden kann, als unitas multiplex. Die Differenz hält gewissermaßen das Differenten auch zusammen; es ist eben different, und nicht indifferent. In dem Maße, als die Differenzierung auf ein einheitliches Prinzip gebracht wird [...], kann man deshalb die Einheit des Systems auch am Konstruktionsprinzip seiner Differenzierung ablesen. Das System gewinnt durch Differenzierung an Systematizität, es gewinnt neben seiner bloßen Identität (in Differenz zum *anderem*) eine Zweitfassung seiner Einheit (in Differenz zu *sich selbst*). [...] Dabei sind anspruchsvollere (unwahrscheinlichere) Formen der Systemdifferenzierung zugleich zentrale evolutionäre Errungenschaften, die, wenn gelungen, Systeme auf einem höheren Niveau der Komplexität stabilisieren.²¹

Wat Metapatroon in één moeite door faciliteert, zijn systeembeschrijvingen zowel zelfreferentieel als in elkaars termen.²² Terwijl Luhmann aangeeft, dat

[e]s [...] nicht ganz leicht [ist], sich dies bis in alle Verästelungen systemtheoretischer Analyse hinein präsent zu halten[.]²³

lukt dat praktisch prima met recursiviteit van situationele gedragsverbijzondering.

Als zodanig gaat dia-enneadische semiotiek verder dan – de versie van – systeemtheorie waarvoor Luhmann

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Een contragram is een uitdrukkingsvorm die leerde van J.D. Haynes. Ik schreef er het opstel *Anatomy of Contragrammar* (2003) over. Haynes en ik schreven samen *The Relationship between Metapattern in Knowledge Management as a Conceptual Model and Contragrammar as Conceptual Meaning* (in: *Proceedings of the First Workshop on Philosophy and Informatics*, Deutsches Forschungszentrum für Künstliche Intelligenz, research report 04-02, 2004).

²⁰ *Metapattern*, § 2.8.

²¹ *Soziale Systeme*, p. 38.

²² Een passende inleiding biedt m.i. ook *Ontology for interdependency: steps to an ecology of information management* (in: *PrimaVera*, working paper 2007-05, Universiteit van Amsterdam, 2007). Dat opstel is voor dit commentaar op Luhmanns werk relevant omdat wij beiden verwijzen naar het informatiebegrip van Gregory Bateson, maar daaraan, over verschil gesproken, verschillende conclusies verbinden.

²³ *Soziale Systeme*, p. 243.

die *Differenz von System und Umwelt*²⁴

kenmerkend acht. Er bestaat apart niet zozeer een totaal object (lees ivm met semiosis steeds: subject) met omgevingsoriëntatie. Met zijn gedifferentieerde gedrag is elk situationeel object veeleer een synthese; gedrag is fusie van object- c.q. subjectsysteem en omgeving. Gedragmatig laat zich geen scherpe grens trekken. Wat telt als situationeel object, gedraagt zich onlosmakelijk als een verhouding van object en situatie.

Daß die Umwelt als differenziert erfahren wird (externe Differenzierung), scheint zu den Notwendigkeiten der Systembildung zu gehören. Gegenüber einer gänzlich undifferenziert erfahrenen Umwelt könnten keine Reduktionsstrategien entwickelt werden. Das System braucht Differenzen in seiner Umwelt, um Information zu gewinnen und verarbeiten zu können.²⁵

Wat Luhmann daarbij nog mist, is verbijzondering ‘in’ de momenten van semiosis. Zo is “Information” niet atomair, maar betreft naar situatie verbijzonderd gedrag (dat corresponderend tot uitdrukking komt met intext annex signatuur in context). Zulke correspondentie loopt als het ware vanaf resp. door tot gemotiveerd concept. Daarom bestrijd ik dat

[d]agegen [...] interne Differenzierung nicht zu den Notwendigkeiten der Systembildung [gehört].²⁶

Uit de enneadische structuur van semiosis volgt interne verbijzondering wèl. Oh, bedoelt Luhmann de vorming van een sociaal systeem? Maar in welk opzicht kan zo’n systeem dan informatie verwerken, en kennelijk ook nog eens gedifferentieerd? Voorts houdt Luhmann vast aan de veronderstelling van een grens voor wat hij voor systeem laat doorgaan.

Systeme [...] konstituieren und [...] erhalten sich durch Erzeugung und Erhaltung einer Differenz zur Umwelt, und sie benutzen ihre Grenzen zur Regulierung dieser Differenz. [...] In diesem Sinne ist *Grenzerhaltung* (boundary maintenance) Systemerhaltung.²⁷

Ter verklaring van reële variëteit komt mijn voorstel erop neer om gedrag te kiezen als noemer voor eenduidigheid.²⁸ Daar hoort bij om afbakening van een object (lees ook: systeem) tov omgeving géén probleem meer te zien; een absoluut geldige grens is illusoir.²⁹

Door consequent de gedragsnoemer te benutten vind ik Luhmann onmiddellijk begrijpelijker door wat hij aanwijst als verschil tussen systeem en omgeving zelfs tegenovergesteld op te vatten, dus als samenloop. Waar hij stelt, dat

Systemdifferenzierung [...] nichts weiter [ist] als Wiederholung der Systembildung in Systemen[.]³⁰

geldt volgens Metapatroon enz. recursiviteit van situationele object- annex gedragsverbijzondering met samenloop van object en situatie van dien. Ofwel,

²⁴ *Ibid*, p. 35.

²⁵ *Ibid*, p. 263.

²⁶ *Ibid*.

²⁷ *Ibid*, p. 35.

²⁸ Zie o.a. mijn opstel *The ontological atom of behavior: toward a logic for information modeling beyond the classics* (in: *PrimaVera*, working paper 2002-5, Universiteit van Amsterdam, 2002).

²⁹ De natuurkundige Niels Bohr (1885-1962) gaf aldus geen universele verklaring van licht, maar zgn complementaire verklaringen. Bohrs complementariteitstheorie in relatie tot enneadische semiotiek bespreek ik in de opstellen *Metapattern for complementarity modeling* (2014) en *Met complementariteit uit de knoop* (2016).

³⁰ *Soziale Systeme*, p. 37.

[i]nnerhalb von Systemen kann es zu Ausdifferenzierung weiterer System/Umwelt-Differenzen kommen.³¹

Wat mij betreft klopt de aanduiding “Ausdifferenzierung” voor zover alsmaar nadere verbijzondering van gedrag aan de orde is. Daarentegen is voor èlk eenduidig verbijzonderd gedrag een dienovereenkomstig specifieke samenloop van object en situatie aanwijsbaar. Dit beantwoordt de vraag,

ob die Einheit eines Elements als Emergenz »von unten« oder durch Konstitution »von oben« zu erklären sei.³²

Uiteraard kan zo’n samenloop pas gevestigd zijn, indien object en situatie als samenstellende delen zijn onderscheiden. Maar die verbijzondering betreft vóórwaarde voor samenloop (die zulk onderscheid juist opheft).³³ Dergelijke verwevenheid heet ook wel interdependentie. Voor beknopte aanwijzing dringt zich gauw een conagram op (en ik laat verdere oefeningen ermee over aan de lezer). Of zoals óók Luhmann het stelt:

Stets wirken an allen Effekten System und Umwelt zusammen[.]³⁴

Zodra verbijzonderingen allemaal dezelfde methode volgen, valt complexiteit alweer reuze mee. Het ontbreekt Luhmann echter nog aan – zoiets als – Metapatroon, waardoor hij structurele eenvoud niet herkent:

Deshalb ist Systemdifferenzierung ein Verfahren der Steigerung von Komplexität – mit erheblichen Konsequenzen für das, was dann noch als Einheit des Gesamtsystems beobachtet werden kann.³⁵

Volgens het beginsel van situationele object- annex gedragsverbijzondering is èlke verbijzondering in structureel opzicht slechts méér van hetzelfde. En als verzameling situationele (deel)objecten blijft gezamenlijk slechts een zgn nul-identiteit over voor wat ze verbindt tot (totaal)object resp. systeem.

Tja, als er al iemand aan dit opstel begonnen was, ben ik hem allang weer kwijt. Het is zeker geen voordeel dat ik Luhmann in zijn Duits aanhaal. De voornaamste drempel is stellig enneadische semiotiek. Er is voldoende beheersing van dat referentiekader nodig, dwz van een zeg ook maar vooralsnog ònbekend paradigma, om te kunnen volgen hoe Luhmanns systeemtheorie alweer minder òntoegankelijk is resp. waarom enneadische semiotiek een alweer rijker kader biedt. Zo schetst het dia-enneadisch schema niet zozeer

wie Ursächlichkeit auf System und Umwelt verteilt wird[.]³⁶

³¹ *Ibid.*

³² *Ibid.*, 43.

³³ Hier is korte toelichting op Metapatroon op z’n plaats. Uitgaande van – een – bepaald gedrag geldt dat een situationeel object het voortbrengt. Dat vergt verbijzondering ‘naar boven,’ waarbij de aanbevolen oriëntatie voor modellen geldt. Het veronderstelde situationele object wordt dan opgevat als relatie tussen een object en een situatie. De richting van de relatie wijst uit welk ‘hoger’ knooppunt in het model voor het object resp. de situatie in kwestie doorgaat. Voor die beide knooppunten geldt echter eveneens dat ze eerder èlk als resultaat van object/situatie-samenloop ontstaan zijn. Over grens gesproken, elk model kent een zgn horizon (*Metapattern*, §§ 1.6 en 2.4). Daarentegen is er voor verbijzondering ‘naar onderen’ geen beperking. Elk situationeel object kan – verder – worden verbijzonderd. Dan geldt het voor een toegevoegde samenloop als object. Daarmee moet een relatie worden aangebracht met een knooppunt als situatie, resulterend in opnieuw een situationeel object met karakteristiek gedrag, enzovoort. Zie verder – via – *Metapatroon, handboek stelselmatig informatieverkeer*. Voor de oorspronkelijke beschrijving van methode, zie *Multicontextueel paradigma voor objectgerichtheid: naar de vijfde objectvorm voor flexibiliteit van informatievoorziening* (1991).

³⁴ *Soziale Systeme*, p. 40.

³⁵ *Ibid.*, p. 38.

³⁶ *Ibid.*, p. 40.

maar suggereert verloop volgens verschillende modaliteiten (lees ook: momenten) zodra semiosis aan de orde is. En omdat semiotiek, althans zoals ik het zie, fundamenteeler is dan wat Luhmann onder de noemer van grondslagen oppert, duid ik zijn beweringen vooral als toegepaste semiotiek. Met andere woorden, als het ware achter de veelheid (lees ook: complexiteit) van zijn theorie ligt m.i. het enkelvoud – met betrekkelijke eenvoud – van een navenant rijker geschakeerd axiomatisch schema. Luhmann rept voor sociologie over een “Theoriekrise” en mikt op “facheinheitlichen Theorie.”³⁷ Wat mij betreft bepaalt een oorzaaksoort het bereik van passende theorie.³⁸

De verhouding tussen wat voor Luhmann resp. voor mij als grondslagen tellen, kan ik verklaren aan de hand van zijn volgende bewering:

Wir nehmen an, ohne das theoretisch sicher begründen zu können, daß Systeme mindestens Mengen von Relationen zwischen Elemente sein müssen, daß sie sich aber typisch durch weitere Konditionierungen und damit durch höhere Komplexität auszeichnen.³⁹

Om te beginnen zijn grondslagen nooit “sicher,” maar zijn ze naar hun aard van veronderstellingen (lees ook: axioma’s) juist buiten bereik van bewijs gepositioneerd. Omdat ik aanneem, dus als grondslag kies, dat gedrag eenduidig geldt voor nodig en voldoende verbijzonderd situationeel object, hoef ik me om grondslagen dáárvan niet te bekommeren (anders klopt het aandeel als grondslag immers niet). Zo is een object de verzameling van situationeel verbijzonderde deelobjecten. Elk deelobject kan naar behoefte verder worden verbijzonderd, enzovoort. De voorwaardelijkheid van elke verbijzondering is bepaald door de combinatie van constituerend object en constituerende situatie. Weliswaar kan het aantal verbijzonderingen blijven toenemen, maar er is en blijft slechts één verbijzonderingsregel verondersteld. Die ene regel annex methode is wel beschouwd nogal simpel. Wat heet dan complex? Ik zou zeggen dat ervaring van complexiteit erop wijst, dat gedragingen niet eenduidig bepaald zijn. Niet genoeg voor een ... subject. De veronderstelde situationele objectverbijzonderingen zijn gebrekkig en voor verbetering vatbaar. Nota bene, gebreken kunnen zich voordoen op elk niveau van verbijzondering. Sterker nog, wat met algemeenste verbijzonderingen fout gaat, werkt uiteraard dóór in gedetailleerde(re) verbijzonderingen. Herstel vergt stelselmatige aandacht.⁴⁰ Met louter beheersing van de verbijzonderingsmethode lukt het niet. Er is tevens onderwerpskennis nodig. Die laat zich volgens de methode vergroten, terwijl met extra kennis stellig de beheersing van de methode groeit.

Het is wat mij betreft dus vooral een kwestie van zowel aannemen van die ene regel als inhoudelijke interesse. Wie dat opbrengt, kan ook zèlf nagaan in hoeverre Luhmann, of welke andere opsteller van grondslagen dan ook, in zijn werk op hetzelfde spoor zit resp. ervan afwijkt.

Voor Luhmann is een systeem gauw complex, omdat hij onverminderd uitgaat van complete inventaris van elementen:

³⁷ *Ibid*, p. 7.

³⁸ Zie o.a. mijn opstellen *Multiple axiomatization in information management* (in: *PrimaVera*, working paper 2002-6, Universiteit van Amsterdam, 2002) en *Information metatheory* (in: *PrimaVera*, working paper 2003-12, Universiteit van Amsterdam, 2003).

³⁹ *Soziale Systeme*, p. 45.

⁴⁰ Zie o.a. mijn opstel *Metapatroon als logica van goedverbijzonderde informatiemodellen* (2013).

Als komplex wollen wir eine zusammenhängende Menge von Elementen bezeichnen, wenn auf Grund immanenter Beschränkungen der Verknüpfungskapazität der Elemente nicht mehr jedes Element jederzeit mit jedem anderen verknüpft sein kann.⁴¹

Het criterium voor deelverzamelingen van elementen is gedrag. Al naar gelang van – wisselende – situatie gedraagt het systeem zich. Welke elementen dáárvor relevant zijn, maakt steeds het situationele systeem resp. object uit. Het is dus – pas – de samenloop van systeem (lees ook: object) met een specifieke situatie die selectief is.

Die Selektion placiert und qualificiert die Elemente, obwohl für diese andere Relationierungen möglich wären.⁴²

De crux van Metapatroon betreft zulke selectieve toespitsing, als verbijzondering apart beschikbaar, toegankelijk enz. En prompt lost complexiteit op. Het is natuurlijk wel de vraag, hoe een object zijn gedrag wijzigt. Daarvoor moet het ene situationele object plaats maken voor een ander, enzovoort. Met semiosis is een object zèlf actief: subject. Daarvoor heb ik een cognitief schakelelement verondersteld: focus. Dan kan een samenstellend element van – het actieve – gemotiveerd concept de vòlgende focus vormen, resulterend in bijbehorend gemotiveerd concept, enzovoort, tot effectuering van situationeel gedrag.

Von jedem Ausgangspunkt kann man sich zu allen anderen Möglichkeiten der Welt fortbewegen[.]⁴³

De enneade illustreert dat een gemotiveerd concept géén situationeel gedrag ‘is,’ maar een interpretatie ervan (inclusief plan ervoor). Die interpretatie kan op allerlei manieren tekort schieten.

Komplexität in diesem zweiten Sinne ist dann ein Maß für Unbestimmbarkeit oder für Mangel an Information.⁴⁴

Vervolgens kan er van alles en nog wat mis gaan met de uitvoering, het feitelijk gedrag, dus. Dat is wat er allemaal middellijk is aan leven volgens semiosis. Het vermogen tot gedragswisselingen vergt een bemiddelende dimensie en per dimensie een bemiddelend element. Peirce houdt het met teken op bemiddelend element. Volgens de enneade ipv triade is bemiddeling als het ware verdubbeld. Wat zo’n dubbelslag betreft helpt wellicht de vergelijking met de overgang van geo- naar heliocentrische theorie. Met de zon ‘in het midden’ draait de aarde om zowel de zon als zijn eigen as.

Als theoreticus vind ik Luhmann eerder een encyclopedist dan een systematicus. Zijn beschrijvingen worden alsmaar uitgebreider. Dat strookt m.i. met zijn veronderstelling van complexiteit. Hij beschouwt complexiteit als werkelijk(heid).

Daarentegen probeert een systematicus zijn indruk van wanorde kwalitatief te veranderen. Complexiteit schrijft hij toe aan een samengesteld verschijnsel, vooruit, een systeem, Vooralsnog begrijpt hij de elementen ervan, en hoe ze samenhangen, niet. Over elementen met relaties doet de systematicus dus veronderstellingen, en kijkt in hoeverre daardoor mogelijke configuraties het oorspronkelijk genomen verschijnsel verklaren (en wie weet nog – veel – meer). Dit is volgens mij wat Claude Lévi-Strauss (1908-2009) bedoelt met structuralisme.⁴⁵

⁴¹ *Soziale Systeme*, p. 46.

⁴² *Ibid*, p. 47.

⁴³ *Ibid*, p. 106.

⁴⁴ *Ibid*, p. 50.

⁴⁵ Voor enige verdere opmerkingen over Lévi-Strauss’ structuralisme, zie mijn opstel *De illusie van archivism* (1990).

Intussen is me duidelijk, wat ik verwarrend vind aan Luhmanns opzet en uitwerking. Wat hij oppert als een grondslag, of vertrekpunt, is dat meestal niet. Vervolgens daagt hem het problematische karakter van zo'n begrip in die hoedanigheid. Wat volgt, zijn nuanceringen e.d. Het aanvankelijke begrip herzielt hij echter niet. Luhmann past dáárop zijn stelling niet toe, dat

Schwierigkeiten mit der Weiterbehandlung können rückläufig die Vorentscheidung problematisieren.⁴⁶

Zo is het bij nader inzien maar hoe je het bekijkt of een grens tussen systeem en omgeving geldt. En het hangt er maar vanaf wat complexiteit betekent. Luhmann komt vaak gaandeweg dus redelijk tegemoet aan mijn bezwaren tegen zijn aannames. Hij laat ze als aannames echter niet vallen, waardoor zijn uitwerking geplaagd blijft door wat m.i. volgens het enneadische kader van semiotiek tegenstrijdigheden zijn. Tevens is zijn verhaal nodeloos uitvoerig. Nu heb juist ik géén moeite met betekenisvariëteit. Maar dan moet steeds voldoende context toegevoegd zijn voor eenduidigheid. En één betekenis uit een als het ware nevensgeschikte verzameling komt uiteraard niet als grondslag in aanmerking.

Geleerd is Luhmann beslist, maar dat verandert niets aan zijn principiële geploeter. Dat bevestigt de behoefte aan ruimer toegesneden grondslagen. Wanneer zelfreferentie beslissend is, ligt het voor de hand om ze expliciet voor en met semiotiek te zoeken. Wat Luhmann niet dóór lijkt te hebben, is dat hij daarvoor klein- ipv grootschaliger verschijnselen moet veronderstellen. Het gaat immers om configureerbaarheid. Nogmaals, een zgn complex verschijnsel volgt dan uit onderlinge dynamiek van simpele(r) veronderstelde verschijnselen.

Aldus rijst de vraag, of het zin heeft om Luhmanns, zoals de ondertitel van zijn boek luidt, "Grundriß einer allgemeinen Theorie" nog verder van commentaar te voorzien. Verspreid snijden talloze van zijn opmerkingen hout, maar als theorie moet hij voortdurend zijn toevlucht zoeken in reparatie van zijn grondslagen (die hij daardoor als zodanig ondermijnt).

Het kan natuurlijk ook zijn, dat ik Luhmanns werk domweg niet begrijp. Hij maakt het ingewikkeld genoeg. Eerlijk gezegd raak ik na pakweg 50 pagina's van *Soziale Systeme* het spoor bijster. Maar is het eigenlijk wel te volgen? Heeft hij überhaupt een spoor uitgezet? Over een aanvullend onderwerp merkt Luhmann op dat het

außerdem erneut die System/Umwelt-Thematik [kompliziert].⁴⁷

Wat moet ik met de kenschets als "Sonderproblematik"? Wat mij betreft is er dan nog wat mis met de "Grundriß." Zo lijkt het "Informationsbegriff" dat Luhmann hanteert veel beperkter dan wat volgt uit de enneade met zijn negen onlosmakelijke elementen.

Eine Information kommt immer dann zustande, wenn ein selektives Ereignis (externer oder interner Art) im System selektiv wirken, das heißt Systemzustände auswählen kann.⁴⁸

Naar mijn idee leidt semiosis dia-enneadisch steeds van gemotiveerd concept tot gemotiveerd concept. Daarbij correspondeert zo'n concept niet met een toestand van louter het interpreterende enz. object (lees ivm semiosis dus ook: subject). Over toestand gesproken, een concept behelst een situationeel object, nota bene inbegrepen een als relevant beoordeeld gedeelte van de wereld. Omdat Luhmann die variëteit niet in zijn grondslagen voorziet, is hij verderop genooddaakt tot gevarieerde uiteenzettingen. Zonder voorbereiding in grondslagen

⁴⁶ *Soziale Systeme*, p. 125.

⁴⁷ *Ibid*, p. 67.

⁴⁸ *Ibid*, p. 68.

kan ik de samenhang ertussen niet vatten (als die samenhang er al is). Door alsmear uitzonderingen verdwijnt de regel. Begrijpelijk vind ik wel weer, dat

der Operationsmodus selbstreferentieller Systeme [geht] zu Formen der Kausalität über, die ihn selbst einer zugriffssicheren Außensteuerung weitgehend entziehen. Alle Wirkungen, die man von außen im System oder mit dem System erzielen will, setzen voraus, daß das System auch den Anstoß von außen als Information, das heißt als Differenzerfahrung wahrnehmen und in sich in dieser Weise zur Wirkung bringen kann.⁴⁹

Dat is inherent aan – groeiend aandeel van gebruik van – teken als oorzaaksoort. Daaraan is toespitsing (lees ook: verschil) inherent door – eneadische dynamiek volgens – het motivationele karakter van een concept, het contextuele karakter van een signatuur resp. het situationele karakter van gedrag. Anders dan axiomatisch kan variëteitspotentieel door-en-door praktisch niet geborgd zijn. Maar zijn die mogelijkheden toereikend? Dat hangt van de opgave af. Luhmanns *Soziale Systeme* lijkt vooral verslag van zijn zoektocht. Op mij wekt de inhoud de indruk dat hij een stelling poneert, nagaat of hij haar vindt kloppen, tekortkomingen meent te kunnen aanwijzen, verbeteringen voorstelt, enzovoort. Het duizelt me alsmear sterker, omdat het allemaal door elkaar staat opgeschreven.

Aan het wiskundige begrip van ruimte is dat van dimensie gekoppeld. Zo is een ruimte bepaald door een bijbehorend aantal dimensies. Een ééndimensionale ruimte is een rechte lijn, een tweedimensionale ruimte een plat vlak en een driedimensionale ruimte, welnu, dat is de ruimte zoals we die normaal ervaren, dus met lengte en breedte en hoogte. Problemen zijn onvermijdelijk en onoplosbaar indien relevante verschijnselen slechts consequent beschreven enz. kunnen worden als bestaand, bewegend e.d. in een ruimte met n dimensies, terwijl de beschrijver het blijft proberen met een ruimte met minder dimensies. Elke beschrijving gaat principieel mank. Dat tekort kan deels opgevangen worden door wat vanuit de nodige en voldoende, ‘ruimere’ ruimte projecties zijn. Voor verschillende verschijnselen zijn echter uiteenlopende projecties (sub)optimaal. Tevens is zicht op samenhang ertussen prompt belemmerd.

Hoe de drie bekende oorzaaksoorten zich tot elkaar verhouden,⁵⁰ vind ik redelijk vergelijkbaar met zulke wiskundige ruimten. Zoals de driedimensionale ruimte willekeurig tweedimensionale ruimten omvat, behelst een teken altijd een prikkel. En een prikkel gaat altijd met een botsing (massa) gepaard.

In de reeks van massa tot en met teken is wat oorzaak wordt genoemd, als zodanig steeds minder volledig bepalend voor het gevolg. Zeg ook maar dat de werking verandert van het gevolg naar een gevolg. Zo is een teken oorzakelijk weliswaar nodig, maar niet voldoende (en dat geldt reeds voor een prikkel). Met een teken is ook een subject nodig voor gevolg. Geldt mutatis mutandis een onzekerheidsbeginsel, zoals Werner Heisenberg (1901-1976) voor kwantummechanica opstelde? Dus zoiets als, naarmate gedrag gedetailleerder bekend is, laten zich de respectievelijke bijdragen van object (lees ook: subject) en situatie moeilijker onderscheiden?

De prikkel is de oorzaaksoort voor cybernetische benadering. Het teken hoort bij de psychologische benadering. Luhmann lijkt op z'n minst in hoofdstuk 1 van *Soziale Systeme* niet alleen sterk geïnspireerd door cybernetica, maar probeert m.i. zijn (systeem)benadering ertoe te beperken. Hijzelf ziet dat stellig allerminst als beperking. Inderdaad, vergeleken met

⁴⁹ *Ibid*, p. 69.

⁵⁰ Ik ontleende de classificatie aan Arthur Schopenhauer (1788-1860). Zie *Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde* (oorspronkelijk verschenen in 1813, tweede editie 1847; Felix Meiner, 1957).

botsingsystemen volgens klassieke natuurkunde heeft cybernetica een volle orde van variëteit méér te bieden (zoals willekeurige ééndimensionale ruimten passen in de tweedimensionale ruimte).

Wat Luhmann parten speelt, deelt hij met talloze zgn wetenschappers. Volgens het ideaal van objectiviteit geldt subjectiviteit als onwetenschappelijk, en is dus taboe. Wat zelfs maar zweemt naar idealistische psychologie wordt afgezworen.⁵¹

Die Systemtheorie [...] hat keine Verwendung für den Subjektbegriff.⁵²

Die afwijzing zou weleens ingegeven kunnen zijn door de angst, in dit geval van een socioloog, om zijn – positie in een – apart gevestigde vakgebied te verliezen resp. opgeslokt te zien door psychologen. Het effect vind ik in elk geval averechts. Luhmann stelt sociologie voor als toegepaste cybernetica. Op die manier laat gedrag door evidente subjecten zich slechts moeizaam, karikaturaal verklaren; speculaties stapelen zich op.

Volgens mij geldt o.a. voor sociologie hetzelfde als wat ik voor zgn informatiekunde opper. Als we het al over vakken (lees ook: disciplines) willen hebben, het ene vak is niet zozeer apart, maar situeert andere vakken, vice versa. En welke grondslagen toepasselijk zijn, hangt van het verschijnsel in kwestie af. Met drie oorzaaksoorten zijn er drie (deel)verzamelingen met grondslagen aan de orde, die tevens onderling samenhangen.⁵³

Wat ik voor wetenschappelijk houd, problematiseert eerst en vooral weten. Wanneer dat in tegenstelling tot wat vele academisch gevestigde wetenschappers – willen doen – geloven géén doel op zichzelf is, moeten we kennelijk gedrag problematiseren. Evolutionair beschouwd loopt dat op het vermogen tot verbijzondering uit. En met ‘kennelijk’ komen we radicaal bij – en met – semiosis terecht, voor zowel intra- als intersubjectieve dynamiek. Wat mij betreft geldt voor Luhmanns systeemtheorie dat het axiomatische schema volgens tekenoorzakelijkheid

seine intuitiven Evidenzen [untergräbt]. Sie irritiert, verunsichert, stört und zerstört möglicherweise, wenn die natürliche Lethargie ihren Gegenstand nicht ausreichend schützt.⁵⁴

De luxe van kritiek is enneadische semiotiek nog niet beschoren, helaas. Overigens komt Luhmann incidenteel dikwijls al een heel eind in de richting van wat uit de enneade eenvoudig volgt:

Vor allem ist jedoch die Wende zu beachten, die [...] durchgeführt ist: Es geht nicht mehr um eine Einheit mit bestimmten Eigenschaften, über deren Bestand oder Nichtbestand eine Gesamtentscheidung fällt; sondern es geht um Fortsetzung oder Abbrechen der Reproduktion von Elementen durch ein relationales Arrangieren eben dieser Elemente.⁵⁵

⁵¹ Dat heb ik elders aangevoerd ter verklaring van de steriliteit van Umberto Eco's (1932-2016) semiotische theorie; zie voor mijn analyse hoofdstuk 2, Critical synopsis of Eco's semiotics, in *Semiosis & Sign Exchange*. Vergelijkbare theoretische uitsluiting van het subject vind ik bezwaarlijk in werk van Michel Foucault (1926-1984), waarop ik commentaar lever in *Kritiek op de mystiek van Foucaults veldwerk* (2015).

⁵² *Soziale Systeme*, p. 51. Ik heb *Kunst, geschiedenis, kunstgeschiedenis* van Zijlmans er nogmaals bijgehaald, maar kan expliciete instemming met noch kritiek op dergelijke stellingen van Luhmann ontdekken. Volgens mij gaat zij er impliciet van uit dat kunstenaars wél behoren tot het functionele deelsysteem van kunst. Zo ja, en afgaande op de hier aangehaalde stelling, dan had ik uit haar werk Luhmanns sociale theorie aanvankelijk verkeerd begrepen. Zijlmans laat die theorie aantrekkelijk en redelijk klinken (maar voert semiotiek m.i. lang niet ver genoeg).

⁵³ Nogmaals, zie *Multiple axiomatization in information management*.

⁵⁴ *Soziale Systeme*, p. 88.

⁵⁵ *Ibid*, p. 86.

Met Luhmann ben ik het eens dat het doel met grondslagen is om

trotz großer Heterogenität und Verschiedenartigkeit der Erscheinungen
Zusammenhänge aufzuzeigen[.]⁵⁶

Hoofdstuk 2 van *Soziale Systeme* heeft “Sinn” als titel. Daar heeft het voorspelbaar extra ... zin om het (dia-)enneadische referentiekader te benutten. Wat ik onder semiosis versta, komt enigszins overeen met hoe Luhmann “Sinn” uitlegt:

Die sinnspezifische Strategie des Auffangens und Prozessierens der eigenen Instabilität scheint in der *Verwendung von Differenzen für anschließende Informationsverarbeitung* zu liegen. Was jeweils variiert, ist nicht einfach der »Gegenstand« der Intention. Das Sinnprozessieren ist vielmehr ein ständiges Neuformieren der sinnkonstitutiven Differenz von Aktualität und Möglichkeit. Sinn ist laufendes Aktualisieren von Möglichkeiten.⁵⁷

Wat ik daar vooral nog mis, is – de aanname – dat “Intention” (enneadisch: motief) expliciet meeloopt in dynamiek van samenhangende verschillen. Oh ja, en “Informationsverarbeitung” is geen doel, maar middel voor het voortbrengen van gedrag volgens, ja, dat dan weer wel, met “Informationsverarbeitung” gesteld doel. Vooruit, omdat Luhmann zoveel met autopoiesis opheeft,

die Selbstbeweglichkeit des Sinngeschehens ist Autopoiesis par excellence. Auf dieser Grundlage kann dann jedes (wie immer kurze) Ereignis Sinn gewinnen und Systemelement werden.⁵⁸

De enneadische verhoudingen verduidelijken dat – en op hoofdlijnen hoe –

Sinnbewegungen [...] natürlich nicht im Leeren und auch nicht in einem Reich des Geistes für sich selbst [existieren].⁵⁹

Afgaande op dergelijke beweringen begrijp ik echter steeds minder, waarom Luhmann subject niet grondig erkent. Wat mij betreft associeert hij “psychische Systeme” ten onrechte met – wat hij aanduidt als – bewustzijn:

[A]uch psychische Systeme [sind] selbstreferentielle Systeme [...]. Sie prozessieren [...] ihre Selbstreferenz in der Form von Bewußtsein.⁶⁰

Subject valt voor hem als grondslag af, omdat

Soziales [...] sich nie ganz auf individuelles Bewußtsein reduzieren [läßt].⁶¹

Wie weet heb ik zelfs nòg minder boodschap aan een begrip van bewustzijn. Hoe dan ook, helemaal niets gaat onveranderd over van het ene naar het andere moment van semiosis, en zo door. Een gemotiveerd concept betreft de voorbereiding tot een situationele gedraging. In zeldzame gevallen lukt –achteraf – enige bewustwòrding ervan, wat dan weer onbewust semiosis vergt. Wat Luhmann van weersomstuit, te weten als reactie op zijn m.i. simplistische bewustzijnskritiek, als informatiebegrip benut, vind ik wederom te cybernetisch en daardoor beperkt:

⁵⁶ *Ibid*, p. 91.

⁵⁷ *Ibid*, p. 100.

⁵⁸ *Ibid*, p. 101.

⁵⁹ *Ibid*.

⁶⁰ *Ibid*, p. 594.

⁶¹ *Ibid*.

Als Information soll [...] ein *Ereignis* bezeichnet werden, *das Systemzustände auswählt*.⁶²

In termen van kiezen, vooruit, is het volgens de enneade de ene systeemtoestand die de andere kiest. Een gemotiveerd concept bepaalt mede wat als extern resp. intern signatuur-in-context mede bijdraagt aan gewijzigd gemotiveerd concept, enzovoort. Dat gaat dus onlosmakelijk gepaard met verandering van motief.

Als aanduiding van “Ereignis” komt m.i. semiosis in aanmerking. Terwijl Luhmann beweert dat informatie géén structuur heeft, vind ik dat een teken dat altijd wèl heeft. En informatie is een teken.

Volgens – de corresponderende structuur van – een gemotiveerd concept betreft een teken de configuratie van signatuur en context. Dat resulteert steeds in een vòlgende cognitieve systeemtoestand – van het subject in kwestie – en op grond daarvan in situationeel gedrag ter beïnvloeding van diens leeftoestand.

In de semiotische triade is teken één van de drie elementen, en in de enneade is teken één van de drie dimensies. Hoe dan ook

schließt es aus, daß wir Sinn als *Zeichen* definieren.⁶³

Dat moet allemaal – blijven – passen volgens semiosis. Daarom bestaat er vervòlgens m.i. géén

Sondermethodologie für Verstehen.⁶⁴

Voor zover ik Luhmanns verhaal nog kan volgen, wil hij

damit auch den Subjektbegriff aufgeben.⁶⁵ [...] Es ist überhaupt verfehlt, für Sinn einen »Träger« zu suchen.⁶⁶

Ik vind de stelling

daß in aller Sinnerfahrung zunächst eine *Differenz* vorliegt, nämlich die Differenz von *aktual Gegebenem* und auf Grund dieser Gegebenheit *Möglichem*⁶⁷

alleszins redelijk. Maar voor wie geldt zo’n verschil?! Want qua betekenis is nooit iets gegeven, maar altijd via teken geïnterpreteerd: gemotiveerd concept. Zulke semiosis vóóronderstelt een subject. Daarbij gaat het steeds om ‘zijn’ gedrag. Luhmann stelt:

Am Anfang steht [...] nicht Identität, sondern Differenz.⁶⁸

Maar wie differentieert? Dat vergt op zijn beurt zoiets als identiteit, vooruit, van een omvattende(r) orde. Dat bedoel ik met nul-identiteit, tevens de horizon, zeg ook maar “Anfang,” van de daardoor verbonden verschillen. Die horizon geldt dus per subject.

Ik kan maar beter toegeven steeds minder van Luhmanns tekst te begrijpen. Door het missen van een kader is het mij uiteraard ook onmogelijk om te ontdekken waarvoor zijn voorgestelde begrippen nuttig zijn. Al lezend is mijn reactie vooral dat hij alsmaar afdwaalt. Voortdurend blijkt nader onderscheid nodig. Zo telt “Sinn” een

⁶² *Ibid*, p. 102.

⁶³ *Ibid*, p. 107.

⁶⁴ *Ibid*, p. 111.

⁶⁵ *Ibid*.

⁶⁶ *Ibid*, p. 147.

⁶⁷ *Ibid*, p. 111.

⁶⁸ *Ibid*, p. 112.

Sachdimension, Zeitdimension und Sozialdimension. Jede dieser Dimensionen gewinnt ihre Aktualität aus der Differenz zweier Horizonte, ist also ihrerseits eine Differenz, die gegen andere Differenzen differenziert wird.⁶⁹

Voortgezette “Differenzierung der Differenzen”⁷⁰ vind ik juist ònsystematisch, tenzij methodische herhaling aan de orde is. Oh ja,

sie stehen unter Kombinationszwang.⁷¹

En dāt levert dan weer iets bijzonders op, enzovoort. Wat Luhmann voorzover ik kan uitmaken doet, is elke – in zijn voortzetting noodzakelijk geachte – verbijzondering opvatten als bijzonder wat grondslagen betreft. Mijn insteek is dat elke verbijzondering volgens hetzelfde patroon verloopt, vandaar Metapatroon. Daar ben ik dan qua grondslagen gauw klaar mee (wat nu nèt de bedoeling ervan is). De rest is toepassing. Bieden de gekozen grondslagen *voldoende* variëteitspotentieel, en zijn ze daarvoor ook allemaal *nodig*? Daarentegen lijkt Luhmann met grondslagen nooit klaar ... Hij oriënteert zich volgens een tekortschietende oorzaaksoort, wat relevante veralgemenisering (lees dus ook: systematisering) ten principale onbereikbaar maakt.

Ben ik nu zo dom dat ik – bijna – niets van Luhmann begrijp? Of doorzie ik haarscherp, dat – en waarom – we er niets verder mee komen? Voor informatiekunde zie ik er vanwege de feitelijke afwijzing van semiotiek in elk geval niets in. Terwijl Luhmann zich als nota bene socioloog afvraagt

welche Semantik dann noch adäquat ist, wenn ein Komplexwerden der Gesellschaft eine solche Entwicklung [... des] innere Unendlichwerden [...] auslöst[,]⁷²

gaat het om pragmatiek. Hoe varieert een subject gedrag? Dat verklaart de semiotische enneade ònafankelijk van enig stadium van maatschappelijke ontwikkeling. En die ‘eenvoudige’ verklaring geldt voor elk subject dat zich door semiosis gedraagt (waarbij ook semiosis als gedrag geldt: zelfreferentie/reflexiviteit).

De typering van een veronderstelde samenleving betreft de manier(en) waarop de veronderstelde leden ervan zich met hun gedragingen wederzijds beïnvloeden. Zodra de aanname vervalt dat de leden allemaal van dezelfde soort zijn – mieren òf mensen, enz. – komt sociologie neer op ecologie.

Luhmann stelt dat de

eigentliche Funktion [der Sprache] liegt in der Generalisierung von Sinn mit Hilfe von Symbolen, die – im Unterschied zur Bezeichnung von *etwas anderem* – das, was sie leisten, *selbst sind*.⁷³

Opnieuw is mijn opvatting zowat òmgekeerd. Een teken bemiddelt nodige en voldoende precisie voor passend, dwz variabel gedrag. Dat blijft een probleem zolang tekens vooral lès van elkaar worden begrepen. Daarentegen is elk teken de configuratie van signatuur en context. Dezelfde signatuur, bijvoorbeeld een bepaald woord of gebaar, kan in talloze contexten opgevat zijn. Als zodanig gelden dienovereenkomstig verschillende betekenissen, ofwel gemotiveerde concepten. Wat zo’n concept presteert, is dat het subject als situationeel object bijbehorend situationeel gedrag voortbrengt.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ *Ibid.*, p. 127.

⁷² *Ibid.*, pp. 132-133.

⁷³ *Ibid.*, p. 137.

Het lijkt wel of Luhmann niet zonder goddelijke voorziening kan:

Sinn trägt sich selbst, indem er seine eigene Reproduktion selbstreferentiell ermöglicht. *Und erst die Formen dieser Reproduktion differenzieren psychische und soziale Strukturen.*⁷⁴

Daar ‘geloof’ ik dan weer helemaal niets van. De enneade wijst met zijn dimensies op, zeg maar, momenten. Dat werkt slechts incrementeel, in de zin dat het volgende moment pas weer aan de orde is ná het vorige, voor en door elke doorgang weer anders. Dat is semiosis en (intra)subjectief heet dat psychisch. Door het onvermijdelijk subjectieve aandeel is semiosis principieel niet herhaalbaar. Erkenning hiervan zou ons experimenten besparen die vanwege oriëntatie volgens verkeerde oorzaaksoort onwetenschappelijk zijn.

Als intersubjectief is tekenbemiddeld gedrag sociaal, maar intersubjectieve semiosis bestaat niet. Zou Luhmann toch zoiets bedoelen?

Im Ergebnis unterscheiden psychische und soziale Systeme sich danach, ob Bewußtsein oder Kommunikation als Operationsform gewählt wird.⁷⁵

Wat mij betreft is bewustzijn niet het totale – cognitieve – vermogen voor semiosis. Maar dat terzijde, communicatie als potentialiteit vóóronderstelt deelnemers met zulk vermogen. Hoe semiosis wederzijds daadwerkelijk verloopt, is weer mede afhankelijk van de feitelijke tekens (actualiteit van communicatie). Dat schetst het dia-enneadische schema. Wat Luhmann m.i. niet onderscheidt, zijn concept (lees ook: begrip) en conceptvorming (begripsvorming). Een concept is strikt subjectief, terwijl conceptvorming semiosis vergt. Semiosis is intrasubjectieve communicatie. Met het passende gemotiveerde concept kan intersubjectieve communicatie via een teken als het ware inbreken, met verdere conceptvorming tot gevolg. Aldus draagt externe communicatie bij, zijn sociale betrekkingen nodig voor, ontwikkelende subjectiviteit, vice versa.

De radicale subjectiviteit van gemotiveerd concept verklaart ook prompt tot schijnprobleem, inmiddels ben ik in *Soziale Systeme* doorgedrongen tot hoofdstuk 3, de

doppelten Kontingenz durch ihre immanente Zirkularität[.]⁷⁶

Subjecten zijn ieder voor zich tot gedrag gemotiveerd. Daarbij rekent het ene subject weliswaar met het andere, maar streeft niet naar consensus resp. naar vervanging van het andere subject en diens gedrag, integendeel. Ook dat past bij de slogan waarmee ik taal(gebruik) kenschets: elk teken is een verzoek tot inschikkelijkheid.⁷⁷ Het gaat de ander er juist om de ene te laten doen wat hijzelf *niet* wil doen. En volgens mij is een ander woord voor “Person” resp. “personales System”⁷⁸ gewoon ... subject. Vervolgens wijst Luhmann op de

Abhängigkeit der Reproduktion des kommunikativen Sozialsystems von den personalen Attributionen der Beteiligten[.]⁷⁹

Het blijft mij echter een raadsel hoe een zgn sociaal systeem als het ware onmiddellijk beschikt enz. over “Sinn.” De wederzijdse ondoorzichtigheid van deelnemers aan

⁷⁴ *Ibid*, p. 141.

⁷⁵ *Ibid*, p. 142.

⁷⁶ *Ibid*, p. 150.

⁷⁷ Engels: every sign is a request for compliance; zie *Semiosis & Sign Exchange*.

⁷⁸ *Soziale Systeme*, p. 155.

⁷⁹ *Ibid*.

communicatie illustreert Luhmann door ze als “schwarzen Kästen”⁸⁰ voor te stellen. Als zodanig schrijft hij ze eigenschappen toe die normaal gesproken subjectief heten:

Sie bleiben getrennt, sie verschmelzen nicht [...]; sie konzentrieren sich auf das, was sie am anderen als System-in-einer-Umwelt, als Input und Output beobachten können, und lernen jeweils selbstreferentiell in ihrer je eigenen Beobachterperspektive. Das, was sie beobachten, können sie durch eigenes Handeln zu beeinflussen versuchen, und am feedback können sie wiederum lernen. Auf diese Weise kann eine emergente Ordnung zustandekommen[. ...] Wir nennen diese emergente Ordnung soziales System.⁸¹

Wacht eens even! Natuurlijk was er al een orde(ning) om communicatie tussen de deelnemers in kwestie überhaupt te laten beginnen. Vanuit zoiets als sociale houding als onderdeel van een bepaald motief zoekt het ene subject ter beïnvloeding naar – mogelijkheden voor – (teken)contact met een ander subject.

Volgens mij is een zgn sociaal systeem ook maar weer situatie, dus een geïnterpreteerde factor waarmee een subject verwachtingsvol zijn gedrag bepaalt. Schrijft Luhmann met zoveel woorden hetzelfde?

Das soziale System ist gerade deshalb System, weil es keine basale Zustandsgewißheit und keine darauf aufbauenden Verhaltensvorhersagen gibt. Kontrolliert werden nur die *daraus folgenden* Ungewißheiten in Bezug auf das *eigene* Verhalten der Teilnehmer.⁸²

Maar deelnemers zijn “Psychische Systeme,” ofwel “Personen.”⁸³ Ik zou zeggen dat een gemotiveerd concept voor het subject in kwestie zelf juist wel zekerheid voor – uitvoering van – gedrag biedt. En daarvoor richt het subject zich naar wat hij ervaart als situatie. Wat mij betreft is het onderwerp van Luhmanns werk: intermenselijke situaties. Omdat hij met zijn grondslagen probeert te ontsnappen aan zowel subjectivering als relativering zoekt hij het in objectivering. Dat strookt m.i. echter niet met zijn onderwerp. Dat maakt lezing van *Soziale Systeme* voor mij moeizaam, en dus grotendeels onbegrijpelijk. Het boek telt twaalf hoofdstukken ... En hij stelt ook zelf:

Systemreferenzen sind kontingent, sie müssen gewählt werden.⁸⁴

Rara, wie kiest? Dus vind ik Luhmann de spijker – of verwar ik ’t met mijn spijker? – op z’n kop slaan als hij over een deelnemer stelt, dat

eingeschränkt (= strukturiert) werden durch Systembildung die Möglichkeiten, sich in einer solchen Situation *im eigenen Verhalten abzusichern*. [...] Die Unsicherheitsabsorption läuft über die Stabilisierung von Erwartungen[.]⁸⁵

De “Systembildung” is een leerproces met per subject voor verschillende motieven bijbehorend verbijzonderde systeembegrippen. Zo bedoelt Luhmann het volgens mij echter niet. Hij lijkt sociale systemen weliswaar te duiden als resultante van onderling verkeer, van deelnemers dus, maar waardeert ze vervolgens – of is dat zijn uitgangspunt? – objectief.

⁸⁰ *Ibid*, p. 156.

⁸¹ *Ibid*, p. 157.

⁸² *Ibid*.

⁸³ *Ibid*, p. 155.

⁸⁴ *Ibid*, p. 630.

⁸⁵ *Ibid*, pp. 157-158.

Soziale Systeme bilden sich [...] nur dort, wo Handlungen verschiedener psychischer oder soziale Systeme aufeinander abgestimmt werden müssen, weil für die Selektion der einen Handlung die andere Voraussetzung ist oder umgekehrt.⁸⁶

Ik vind categorisch dat zgn sociale systemen géén – semiotisch – subject ‘zijn’ en daarom volgens tekenoorzaak ook géén gedrag kunnen vertonen. Interpretatie volgens gevarieerde situaties biedt ‘kennelijk’ evolutionair voordeel. Dankzij plasticiteit van kenvermogen kan o.a. een mens zich – leren – aanpassen door veranderlijke variëteit van situatiebepalingen met variabel gedrag van dien. Naarmate de gevolgen van gedrag over en weer kwalitatief anders uitpakken dan – tot dusver – verwacht, is de behoefte aan zulk aanpassingsvermogen groter ... met alweer grotere kans op kwalitatief vooralsnog onbekende gevolgen, enzovoort ... Als tegenwicht kunnen deelnemers over en weer hun verhoudingen proberen te bestendigen. De navenante verwachtingen resp. voorspellingen van situaties heten normen, en zo door naar formele wet- en regelgeving. Met implicatie van een norm enz. in een teken bedoelt de ene deelnemer zijn verzoek aan de ander tot diens inschikkelijkheid te versterken.

Zoals Luhmann zgn dubbele contingentie opvat, subjectieveert hij feitelijk zelfs de verhouding tussen deelnemers.

Ich tue was Du willst, wenn Du tust was ich will. Dieser Zirkel ist [...] eine neue Einheit, die auf keines der beteiligten Systeme zurückgeführt werden kann.⁸⁷

Algemeenst vind ik gelden dat elk subject zich altijd situationeel gedraagt. Hij kan ‘objecten’ tot een situatie rekenen waarvan hij evenzo situationeel gedrag, met motief van dien, veronderstelt. In verwachting van hùn gedrag kan hij o.a. zichzelf als hùn object voorstellen, enzovoort. Dat doet er echter allemaal niets aan af, dat *als subject* hij zich dat slechts kan voorstellen *als situatie*. Er is geen cirkel. Deelnemers beïnvloeden elkaar doorlopend, maar doorlopen èlk hun semiotische momenten. De resultaten zijn dus *niet* gelijk voor de deelnemers. Het loont ter bevordering van inschikkelijkheid te doen alsòf sociale systemen objectief bestaan, maar niets kan ontsnappen aan semiosis met subjectiviteit van dien.

Als ik het goed begrijp, veronderstelt Luhmann dat deelnemers in één en dezelfde situatie verkeren. Over differentiatie gesproken, met subjectiviteit van semiosis ervaart èlke deelnemer steeds zijn ‘eigen’ situatie.

Luhmann vermeldt

die These, daß doppelte Kontingenz zwangsläufig zur Bildung von sozialen Systeme führt[.]⁸⁸

Ik beweer dat situatie één van de onlosmakelijke elementen van semiosis is. Daarvan laat zich o.a. de aangehaalde stelling van Luhmann afleiden, zij het zònder de suggestie van objectiviteit van sociale systemen. Die objectiviteit betreft m.i. ook precies het illusoire verlangen waardoor Luhmann in de knoop raakt of, milder uitgedrukt, voor mij inconsistente theorie plus toelichting biedt. Maar opeens lees ik dan weer iets waarmee ik het wèl vergaand eens ben:

Systeme werden gewählt [...] als Ordnungsgesichtspunkte, von denen aus ein Verhältnis von System und Umwelt zugänglich ist. Sie werden gewählt als Reduktion

⁸⁶ *Ibid*, p. 161.

⁸⁷ *Ibid*, p. 166.

⁸⁸ *Ibid*, p. 177.

von Komplexität, die immer vorausgesetzt werden muß [...], wenn Selektionen orientiert werden sollen.⁸⁹

Het woord “Systeme” vat ik in dit citaat dan op als situaties, terwijl het woord “System” voor mij de betekenis van subject heeft. Ik heb daar met andere grondslagen dat hele verhaal van Luhmann echter niet voor nodig. Het vermogen tot verbijzondering volgens enneadische semiotiek past axiomatisch bij teken als oorzaaksoort. Daaruit volgt o.a.

daß Systeme nur in Beziehung auf eine sehr viel komplexere Umwelt gebildet werden können und daß sinnhaft-selbstreferentielle Prozesse sich selbst als systemintern begreifen[.]⁹⁰

Wat Luhmann eromheen schrijft, vind ik wederom nodeloos ingewikkeld c.q. daarvoor schiet mijn bevattingsvermogen ernstig tekort. Met welke betekenis(sen) bedoelt Luhmann “Systeme” en “systemintern” ditmaal? Als het om respectievelijke subjecten gaat, heeft vermelding van “Prozesse” wat mij betreft op semiosis betrekking en dat gebeurt principieel intrasubjectief.

Luhmann vindt daarentegen principieel wat ik toch maar intersubjectieve verhoudingen noem. Aldus bedoelt hij met “Prozesse” iets anders.

Selbstreferenz auf der Ebene basaler Prozesse ist nur möglich, wenn mindestens zwei informationsverarbeitende Prozessoren vorhanden sind, die sich aufeinander und übereinander auf sich selbst beziehen können.⁹¹

Maar wat zijn die “Prozessoren” dan anders dan subjecten? En wanneer zij “sich aufeinander und übereinander auf sich selbst beziehen können,” hoe kan dat anders gebeuren dan volgens elk eigen cognitieve processen, semiosis dus? Luhmann wijst wat procesmatig zgn basaal is toe aan sociale systemen. Volgens hem brengt zo’n systeem zijn elementen voort (wat volgens hem echter geen subjecten zijn, want die plaatst hij buiten het systeem in kwestie). De veronderstelling van enige (ontstaans)volgorde lijkt mij echter een vergissing. Daarentegen is een systeem onlosmakelijk met elementen gedacht, vice versa.

Meteen uit de verschillende momenten van semiosis volgt afwijzing van o.a.

eine psychologische Bestimmung der Einheit der Elemente sozialer Systeme[.]⁹²

Het is natuurlijk ook maar weer wat als psychologie geldt. Klopt, zodra interactie als basisschema geldt, schiet verklaring volgens solitaire actie tekort. Maar interactie betekent allerminst het einde van semiosis van betrokken deelnemers, integendeel. En solitaire actie is inderdaad een zinloze insteek. Als subject is er voor gedrag altijd een situatie aan de orde. Dat kan een sociale situatie heten, zodra (inter)actie gebeurt met ‘iemand’ die zijn gedrag eveneens volgens semiosis voortbrengt. Luhmann draait het dus om:

Der elementare, Soziales als besondere Realität konstituierende Prozeß ist ein Kommunikationsprozeß.⁹³

Luhmann schrijft aan dat proces resp. sociaal systeem toe

um sich selbst steuern zu können[.]⁹⁴

⁸⁹ *Ibid*, p. 189.

⁹⁰ *Ibid*.

⁹¹ *Ibid*, p. 191.

⁹² *Ibid*, p. 192.

⁹³ *Ibid*, p. 193.

⁹⁴ *Ibid*.

Hoe dan? Luhmann noemt

Selektionen, mit denen die Kommunikation ihre Umwelt beeinflusst und/oder in sich selbst zurückkehrt.⁹⁵

Maar een teken is een middel. De ene verkeersdeelnemer probeert de andere te beïnvloeden met dat middel. Hij doet dat voor zijn doelen (lees ook: motieven), terwijl de andere deelnemer stevast middelen inzet voor wat hij op zijn beurt als doelen heeft. De complete dia-enneadische dynamiek noem ik dan communicatie.

Einmal in Kommunikation verstrickt, kommt man nie wieder ins Paradies der einfachen Seelen zurück[.]⁹⁶

Wellicht associeert Luhmann simpele ziel met subject en probeert dat begrip daarom zo krampachtig te ontwijken (zonder er m.i. in te slagen). Ook semiosis als intrasubjectief proces is communicatie door afwisseling van momenten. Klopt,

[i]mmer [...] muß die Mitteilung als Selektion, nämlich als Selbstfestlegung einer Situation mit wahrgenommener doppelter Kontingenz interpretierbar sein.⁹⁷

Sterker nog, in een teken(configuratie) biedt context principieel de associatie met situatie. Intussen blijf ik tureluurs raken van wat voor mij tegenstrijdig is. Hoe rijmt Luhmann, dat

[w]ir [...] Intentionalität und Sprachlichkeit nicht zur Definition des Kommunikationsbegriffs verwenden [können]⁹⁸

met erkenning, dat

bei sprachlicher Kommunikation die Absicht der Kommunikation unbestreitbar [ist]?⁹⁹

Uit de context vind ik duidelijk dat hij doelt op “Absicht” van deelnemers. Of streeft volgens Luhmann een sociaal systeem een doel na? En dient – louter? – communicatie om dat systeemdoel te bereiken? Zijn er slechts doelloze, òngemotiveerde deelnemers om als het ware machinaal te helpen? Nee, zo ver gaat Luhmann ook weer niet. Hoewel ..., terwijl ik ervan uitga dat elk teken context behelst, veronderstelt Luhmann – de mogelijkheid van – “relative Kontextunabhängigkeit” om “situative Verständnisvoraussetzungen abstreifen” te kunnen en aldus

aus sich selbst heraus verständliche Kommunikation [zu] ermöglichen.¹⁰⁰

Omdat ik kennelijk slechts een deelnemer aan communicatie ben, gaat communicatie mijn begrip te boven, Dat begrijpt alléén ... communicatie zèlf. Is dat soms een god? Werpt Luhmann zich op als profeet? Verderop beweert hij overigens:

Sinn kann nur Kontextgebunden verstanden werden, und als Kontext fungiert für jeden zunächst einmal das, was sein eigenes Wahrnehmungsfeld und sein eigenes Gedächtnis bereitstellt.¹⁰¹

⁹⁵ *Ibid*, p. 204.

⁹⁶ *Ibid*, p. 207.

⁹⁷ *Ibid*, p. 208.

⁹⁸ *Ibid*, p. 209.

⁹⁹ *Ibid*.

¹⁰⁰ *Ibid*, p. 213

¹⁰¹ *Ibid*, p. 217.

Mee eens! Zou Luhmann werkelijk niet beseffen hoe door-en-door subjectief zijn aannames zijn? Ervan afgezien dat ik hier enneadisch “Kontext” zou vervangen door situatie, stem ik met deze bewering grondig in. Prompt dweilt hij echter weer weg.

Kommunikationszusammenhänge müssen durch Themen geordnet werden, auf die sich Beiträge zum Thema beziehen können.¹⁰²

Zo ziet Luhmann de aanpassing van deelnemers gebeuren, wat zijn claim voor het primaat van het sociale systeem lijkt te bevestigen.

Kommunikation [...] kann dann im Effekt dazu führen, daß man in eine Form gezwungen wird und daß man schließlich das zu sein hat, als was man in der Kommunikation erschienen war[.]¹⁰³

Maar waar komt die invloed precies vandaan? Door deelname aan communicatie stelt iemand zich bloot aan invloed door andere deelnemers. Zonder, zeg maar, communicatiesysteem komen tekens uiteraard niet dóór (nota bene nog afgezien ervan wat de deelnemer in kwestie steeds opvat als teken enz.). Ik ben het er wederom mee eens. Maar dat systeem laat géén eigen motief gelden. Dat ‘kunnen’ slechts de gebruikers ervan, en als subjecten doen ze dat over en weer: verkeer.

Luhmann vraagt zich af hoe

Kommunikation als *Informationsverarbeitung* überhaupt möglich [ist].¹⁰⁴

Hij is m.i. een dwaalspoor ingeslagen door zgn reïficatie resp. objectivering van sociaal systeem en communicatie(proces). In zijn eigen woorden, toegegeven, hier door mij ruw uit oorspronkelijk verband gerukt, dat

bleibt jedoch eine Illusion – bestenfalls eine gut funktionierende Illusion.¹⁰⁵

Het systeem/proces verwerkt niets in de zin van semiosis. Dat is strikt voorbehouden aan deelnemers, want zij zijn wèl evenzovele subjecten.

Erfolg hat die Kommunikation nur, wenn Ego den selektiven Inhalt der Kommunikation (die Information) als Prämisse eigenen Verhaltens übernimmt.¹⁰⁶

Luhmann noemt de deelnemers alter en ego. Dia-enneadisch gezien wisselen zij onderling steeds van rol.

Jeder fungiert – wenn nicht zugleich, so doch im raschen Wechsel – als Handelnder und als Beobachter und gibt beide Positionen in den Kommunikationsprozeß ein.¹⁰⁷

Als “Prämisse” van “Verhalten” beschouw ik motief. Dat is en blijft subjectief als onlosmakelijk element van semiosis. Alter kan in dat opzicht via een teken *als zodanig* niets door ego laten overnemen c.q. op ego overdragen (en tegen het idee van letterlijke overdracht maakt Luhmann elders¹⁰⁸ dus terecht bezwaar). Met een teken kan alter zich wel tot ego richten om semiosis door ego zèlf mede te veroorzaken, opdat ego tot een motief komt waaruit gedrag resulteert zoals alter dat van ego verlangt.

¹⁰² *Ibid*, p. 213.

¹⁰³ *Ibid*, p. 215.

¹⁰⁴ *Ibid*, p. 217.

¹⁰⁵ *Ibid*, p. 282.

¹⁰⁶ *Ibid*, p. 218.

¹⁰⁷ *Ibid*, p. 468.

¹⁰⁸ *Ibid*, p. 193 e.v.

Auf sehr verschiedene Weise und für sehr verschiedene Interaktionskonstellationen geht es in all diesen Fällen darum, die Selektion der Kommunikation so zu konditionieren, daß sie zugleich als Motivationsmittel wirken, also die Befolgung des Selektionsvorschlages hinreichend sicherstellen kann.¹⁰⁹

Ik herhaal, èlk teken is een verzoek tot inschikkelijkheid. Ego's gedrag dat alter interpreteert als gevolg van zijn eerdere teken is alters maat voor succes ermee.

Dan is het een tautologie, dat

[o]hne Kommunikation [...] sich keine sozialen Systeme bilden [können].¹¹⁰

Daarbij gaat het m.i. dus algemener om differentiatie volgens situaties. Die kunnen als sociaal aangeduid worden naarmate het betrokken subject gesocialiseerder is (over tautologie gesproken). Gedragmatig is semiosis kenmerkend. En in dia-enneadische dynamiek

[geht i]n die Kommunikation [...] immer auch die Selektivität des Mitgeteilten, der Information, und die Selektivität des Verstehens ein, und gerade die Differenzen, die diese Einheit ermöglichen, machen das Wesen der Kommunikation aus.¹¹¹

Wat Luhmann voortdurend noodzaakt tot ad hoc verbijzonderingen, is zijn beperkte ontleding van communicatie, te weten een slechts driedledige

Einheit aus Information, Mitteilung und Verstehen[.]¹¹²

Met communicatie volgens dia-enneadische opstelling zijn er a priori achttien elementen beschikbaar voor verklaring van verbijzonderingen, met voordelen voor precisie van dien. De driedeling van Luhmann heeft vooral betrekking op momenten (enneadisch ook: dimensies). Dat werkt niet zozeer selectief, maar veeleer dynamisch. Als het ware haaks daarop staat juist intrinsieke selectiviteit met bijbehorende correspondentieverhoudingen: concept volgens motief, signatuur volgens context resp. gedrag volgens situatie. Uit veronderstelling van deelnemers met eigen semiosis volgt dat niet zozeer communicatie dubbel-contingent is, maar elke deelnemer enkelvoudig contingent interpreteert, dwz gemotiveerd enz. Daar hoort natuurlijk bij

*daß Kommunikation nicht direkt beobachtet, sondern nur erschlossen werden kann.*¹¹³

Luhmann lijkt het als verlies te beschouwen dat

ein Kommunikationssystem deshalb als Handlungssystem ausgeflaggt werden [muß].¹¹⁴

Volgens mij ziet hij handeling (lees ook: gedrag) niet als primair, omdat hij dat associeert met subject. *Soziale Systeme* gaat dus over iets waarvan hijzèlf al allesbehalve zeker is (maar zich ijverig probeert te overtuigen).

Auch die mitlaufende Selbstkontrolle [...] funktioniert nur, wenn man am Anschlußhandeln ablesen kann, ob man verstanden worden ist oder nicht.¹¹⁵

¹⁰⁹ *Ibid*, p. 222.

¹¹⁰ *Ibid*, p. 218.

¹¹¹ *Ibid*, pp. 225-226.

¹¹² *Ibid*, p. 203.

¹¹³ *Ibid*, p. 226.

¹¹⁴ *Ibid*.

¹¹⁵ *Ibid*.

Voor de zoveelste keer, de (verkeers)verhouding van deelnemers houdt niets bij, enzovoort. Dat doen de deelnemers ieder voor zich, ja, volgens hun respectievelijke gemotiveerde concepten van en voor situationele gedragingen. Of de één de ander begrijpt, is óók een kwestie van interpretatie waarin ze gelet op hun gevarieerde motieven stellig verschillen.

Luhmann beweert, dat

[e]s [...] also keine ein für allemal festliegende Richtung der Selektionsverstärkung [gibt].¹¹⁶

Die ene richting herken ik dus wèl, want èlk teken is ... Als zodanig mikt vooral de context in de tekenconfiguratie op borging van nodige en voldoende selectiviteit. Dat is tegenovergesteld aan de primitieve taalopvatting. Daar geldt het losse woord als autonome betekenisdrager. Volgens mij is Luhmann het daar eveneens niet mee eens, maar zag ook hij er kennelijk geen aanleiding in om er kwalitatief gewijzigde grondslagen aan te verbinden.

Omdat een subject interpretatie van een handeling ook maar weer, zeg maar, destilleert uit wat hij volgens een bepaald gemotiveerd concept opvat als teken, blijft onderscheid ook daartussen subjectief, willekeurig. Met een verzoek tot inschikkelijkheid kan de ene deelnemer een andere deelnemer ertoe proberen te bewegen 'iets' als bepaalde handeling te beschouwen. Luhmann blijft m.i. ten onrechte aandringen op objectiviteit.

Was eine Einzelhandlung ist, läßt sich [...] nur auf Grund einer sozialen Beschreibung ermitteln.¹¹⁷

De kritiek van Luhmann op situationele verklaringen lijkt ingegeven door objectivering van situatie,¹¹⁸ terwijl subjectivering ervan pas nodige en voldoende variëteitspotentieel biedt. Luhmann gaat volledig voorbij aan semiosis met subjectiviteit van dien. Daarentegen schrijft hij – keuze van – gedrag toe aan

Mitvollzug der autopoietischen Reproduktion des sozialen Systems.¹¹⁹

Een subject leert deelnemer zijn, en verandert daardoor als subject, enzovoort. Dat gaat vergaand vanzelf. Dat suggereert de – figuur van de – enneade door motief 'achter' focus te plaatsen. Een motief laat zich hoogstens als concept kennen, maar is dan geen motief meer, maar concept volgens alweer een ander verondersteld motief ...

Sozialisation kommt ohne besondere Aufmerksamkeitsanforderungen durch Mitleben in einem sozialen Zusammenhang zustande. Sie setzt Teilnahme an Kommunikation voraus, und zwar speziell die Möglichkeit, das Verhalten anderer [...] als Information zu lesen – als Information über [...] das in einer Situation Angemessene.¹²⁰

Wat een subject tzt doorgaans bestendigt – in plaats van probeert te veranderen – is zijn positie in verkeersverhoudingen. Meestal gebeurt dat onder invloed van andere deelnemers die hùn posities willen behouden of, liever nog, verbeteren. Daartussen bestaat géén apart sociaal systeem als nõg eens een deelnemer, en dan zelfs van een hogere orde waarnaar overige deelnemers zich zouden moeten richten.

Ik wijs nog maar eens op passages die ik onmogelijk met elkaar in overeenstemming kan brengen. Ik stem in met de volgende stelling:

¹¹⁶ *Ibid*, p. 227.

¹¹⁷ *Ibid*, p. 228.

¹¹⁸ *Ibid*, zie o.a. p. 229.

¹¹⁹ *Ibid*, p. 229.

¹²⁰ *Ibid*, p. 280.

Kommunikation setzt für sich bestehende Lebewesen mit je eigener Umwelt und je eigenem Informationsverarbeitungsapparat voraus. Jedes Lebewesen sichtet und bearbeitet, was es wahrnimmt, für sich.¹²¹

Luhmann vindt dat “in der Sozialdimension” blijkbaar niet opgaan:

Wenn eine Kommunikation als Mitteilungshandlung erscheint, ist sie für alle Beteiligten dieselbe[. ...] Dadurch wird die soziale Situation synchronisiert. [...] Alle haben es [...] mit dem *gleichen* Objekt zu tun[.]¹²²

Nee, daarvan kunnen we niet uitgaan. En voor de moeite die Luhmann almaar heeft met subjectiviteit, verwoordt hij toch nog verrassend een curieuze uitweg:

[D]ie Subjektivität, das Vorliegen des Bewußtseins, das Zugrundeliegen des Bewußtseins wird als *Umwelt* sozialer Systeme und nicht als deren *Selbstreferenz* aufgefaßt. Erst mit dieser Distanzierung gewinnen wir die Möglichkeit, eine wahrhaft »eigenständige« Theorie sozialer Systeme auszuarbeiten.¹²³

Dat kàn niet kloppen. Volgens mij is er immers niets onverbrekelijker als behorend tot een systeem denkbaar dan wat nota bene als grondslag ervoor is verklaard. Als subjectiviteit erkend is als grondslag, volgt daaruit dat de complete theorie door-en-door subjectivistisch is, punt. Luhmann presteert het echter om de grondslag in één adem tot buiten de orde te verklaren die erdoor gevestigd is. Zo doet subjectiviteit volgens hem zelfs categorisch niet meer mee, is radicaal uitgesloten. Aldus meent hij de weg schoongeveegd te hebben voor autonome sociologie, volgens hem nodig om.

die Eigenprobleme hochkomplexer Gesellschaftssysteme zu erfassen, die sich weder auf Individuen noch auf deren Interaktionen zurückführen lassen.¹²⁴

Wie doet dat “erfassen”? Als dat gebeurt door een individu, dus volgens Luhmann van buiten de “Gesellschaft,” dan lijkt het mij onmogelijk om ze in de hoedanigheid van “Eigenprobleme” te begrijpen. En waaróm zou iemand ze willen begrijpen, nota bene noodzakelijkerwijs ònvolledig, gebrekkig e.d., als hij er als buitenstaander vervolgens toch niets aan kan ... doen. Hij overtuigt me niet. Evenmin raak ik onder de indruk van toelichting in een poging

von hoffnungslosen zu unwahrscheinlichen Konzeptualisierungen überzugehen.¹²⁵

Het blijkt dat Luhmann

den Menschen als Teil der Umwelt der Gesellschaft an[sieht] (statt als Teil der Gesellschaft selbst).¹²⁶

En wie dat niet kan volgen, voegt hij er nogal dreigend aan toe,

hat den Paradigmawechsel in der Systemtheorie nicht begriffen.¹²⁷

Ik houd het erop, dat ik zijn voorstel niet wil volgen. Ik zie er niets in. Wat Luhmann kennelijk tot “Gesellschaft” rekent, komt volgens mij neer op infrastructuur. En “eine wahrhaft »eigenständige« Theorie” van infrastructuur vind ik een *contradictio in terminis*.

¹²¹ *Ibid*, p. 217.

¹²² *Ibid*, p. 231.

¹²³ *Ibid*, p. 234.

¹²⁴ *Ibid*, p. 552.

¹²⁵ *Ibid*, p. 288.

¹²⁶ *Ibid*.

¹²⁷ *Ibid*, p. 289.

Karakterisering van infrastructuur als sociaal is natuurlijk wèl toepasselijk,¹²⁸ als het al geen pleonasme is.

Die Systemtheorie geht von der Einheit der Differenz von System und Umwelt aus. Die Umwelt ist konstitutives Moment dieser Differenz, ist also für das System nicht weniger wichtig als das System selbst.¹²⁹

Maar is en blijft de crux van systeembenadering niet om wat voor “Einheit” doorgaat tot systeem te verklaren? Draait Luhmann het niet om? Is ook hij met zgn autopoiesis als veronderstelde oplossing op zoek naar een passend probleem? Omdat het autopoietische systeem echter niet zèlfvoorzienend is,

mag [die Umwelt] manches erhalten, was für das System (unter welche Gesichtspunkten immer) wichtiger ist als Bestandteile des Systems selbst[.]¹³⁰

Zo komt Luhmann tot de aanname van “Interpenetration” waaraan hij vervolgens nog een draai geeft:

Es geht nicht um die allgemeine Beziehung zwischen System und Umwelt, sondern um eine Intersystembeziehung zwischen Systemen, die wechselseitig füreinander zur Umwelt gehören.¹³¹

Ik zou zeggen dat wat als systeem telt navenant uitgebreid moet zijn. Enerzijds geef ik zulke uitbreiding aan met situationeel object. Anderzijds ontstaat dáárdoor een beperking van het object in kwestie, te weten het gedeelte ervan dat relevant is voor het bijbehorende situationele gedrag. Ja,

[a]uch kollektives Handeln ist selbstverständlich Einzelhandeln[.]¹³²

Wel beschouwd bestaat collectief gedrag dus niet. Evenmin klopt het dus, dat

[e]s [...] nur besonders ausgezeichnet sein [muß] durch Symbole, die verdeutlichen daß das gesamte [soziale] System dadurch gebunden wird.¹³³

Slechts subjecten kan iets duidelijk worden, al helemaal als het via “Symbole” (lees ook: tekens) gaat. Dat gaat netzo subjectief gepaard met verwachtingen, voorspellingen e.d. waarnaar een subject in kwestie zich richt, met andere woorden, waaraan hij zich gedragsmatig aldus zèlf bindt. Want het vergt semiosis en is daarom voorbehouden aan subjecten om radicaal ieder voor zich

¹²⁸ Over infrastructuur voor informatieverkeer heb ik veel geschreven. Volgens mij is zulke infrastructuur hoofdonderwerp van informatiekunde. Zie o.a. *Informatieverkeer in publiek domein: schetsboek over architectuur en ontwikkelpaden voor de elektronische overheid* (Ictu/programma Architectuur Elektronische Overheid, 2004), *Bipolaire informatiearchitectuur rondom de burger* (2005), *Strategische verschuiving door moment(um) van infrastructuur: de beurt aan informatietechnologie* (in: *PrimaVera*, working paper 2006-01, Universiteit van Amsterdam, 2006), *Civiele informatiekunde vergelijkenderwijs* (in: *PrimaVera*, working paper 2007-10, Universiteit van Amsterdam, 2007), *Verkeersbegrip van algemeen belang: geschiedenis van infrastructuurle stelselmatigheid voor toekomst van informatieverkeer* (in: *PrimaVera*, working paper 2008-09, Universiteit van Amsterdam, 2008), *Agendering van informatieruimtelijke ordening* (in: *PrimaVera*, working paper 2010-01, Universiteit van Amsterdam, 2010), *Infrastructuur op een briefje* (in: *PrimaVera*, working paper 2010-04, Universiteit van Amsterdam, 2010) en *In de hoop op informatiekundig beroepsperspectief: ontwerpers van infrastructuur voor informatieverkeer zoeken democratische opdrachtgevers* (2012).

¹²⁹ *Soziale Systeme*, p. 289.

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ *Ibid.*, p. 290.

¹³² *Ibid.*, p. 273.

¹³³ *Ibid.*

ihre Umwelt und sich selbst und alles, was darin als Element fungiert, [zu erfahren] als Selektion in einem Horizont, der alle Möglichkeiten einschließt und weitere Möglichkeiten anzeigt, der ein Ende und ein Darüberhinaus anzeigt, der zugleich notwendig und von jedem Standort aus willkürlich begrenzt [ist].¹³⁴

Als begrip

integriert [Welt] für jede System/Umwelt-Differenz alle System/Umwelt-Differenzen, die jedes System in sich selbst und in seiner Umwelt vorfindet. In diesem Sinne ist die Welt multizentrisch – aber so, daß jede Differenz die anderen dem eigenen System oder dessen Umwelt einordnen kann.¹³⁵

Zoals gezegd, dat laat zich methodisch met Metapatroon uitdrukken, modelleren. Daarvoor vind ik de omslachtige grondslagen die Luhmann voorstelt zelfs verwarrend. Maar ook de compacte enneade toont elementen in vooralsnog onbekende samenhang, waardoor

[d]as [...] auf den ersten Blick gekünstelt aussehen [mag].¹³⁶

Een heuse paradigmawissel vergt nu eenmaal tijd ...

Luhmann helpt m.i. allerminst. Ik geef nog een voorbeeld van wat mij tegenstrijdig voorkomt:

Verhältnisse der Interpenetration und Bindungen gibt es nicht nur zwischen Mensch und sozialem System, sondern auch zwischen Menschen. [...] Selbstverständlich bleibt die Beziehung von Mensch zu Mensch ein soziales Phänomen.¹³⁷

Wat domweg niet past, is de introductie van sociaal systeem als actor, laat staan een blijkbaar overmachtige. Een actor met semiosis is een subject. Dankzij semiosis gedraagt een subject zich principieel situationeel, vanaf zgn lichaamsfuncties tot en met intermenselijke situaties (en wanneer hij een god gelooft aan te spreken). Luhmann probeert subject herhaaldelijk de voordeur van zijn systeemtheorie te wijzen, maar ziet hem prompt steeds door de achterdeur terug. Dat gaat maar door ...

Nur dank des sozialen Systems Gesellschaft können Menschen so komplex sein wie sie sind[.]¹³⁸

Daar maak ik dan van, dat (im)materiële infrastructuur (lees ook: cultuur) variëteit faciliteert van gedrag door subjecten als leden van een samenleving. Opvoeding is vergaand het aanleren van gebruik van infrastructuur, maar ook het ontwikkelen van gevoel voor infrastructurele tekortkomingen resp. wat eraan valt te verbeteren. Na zgn formele opleiding gaat zulk leren door ... Infrastructuur ontstaat niet vanzelf, maar resulteert uit voorgaand verkeer en geleidt toekomstig verkeer. Wat een subject (niet) als infrastructurele situatie interpreteert, kan hij als zodanig (niet) benutten.

Semiosis betreft inherent

[d]as Getrenntbleiben der Systeme und damit der Kontexte, in denen Elemente jeweils selektiv verknüpft [...] werden[.]¹³⁹

¹³⁴ *Ibid*, p. 283.

¹³⁵ *Ibid*, p. 284.

¹³⁶ *Ibid*.

¹³⁷ *Ibid*, p. 303.

¹³⁸ *Ibid*, p. 304.

¹³⁹ *Ibid*, p. 315.

Dat heeft m.i. de status van grondslag (zij het dat ik gelet op de objectgerichtheid en vanuit enneadisch overzicht “Kontexte” door situaties vervang). Voor – twee – communicatiedeelnemers geldt, dat

[d]ie Struktur des Geschehens [...] auf beiden Seiten analog [ist].¹⁴⁰

Want wat er per subject gebeurt, is semiosis met dus

auf beiden Seiten je unterschiedliche Prozessieren von Informationen.¹⁴¹

Daarbij resulteert semiosis niet alleen in een gemotiveerd concept, maar gaat er altijd ook van uit, enzovoort. Hoewel Luhmann “Prozessieren” beperkt ziet tot toepassing van “binäre Schematismen” voor keuze tussen steeds twee mogelijkheden, is hij toch zover om te erkennen

daß die Figur entstehen konnte, die [...] mit dem Titel Subjekt versehen worden ist.¹⁴²

Hijzelf blijft echter weigeren om een subject als systeem te beschouwen, terwijl hij wèl “psychische Systeme” opvoert. Voor een subject liggen (keuze)mogelijkheden volgens Luhmann op voorhand vast in wat hij opvoert als sociaal systeem. Hij schrijft er niet bij, dat autopoiesis van/voor het subject niet aan de orde is, maar dat lijkt voor hem het relevante criterium.

Tja, met de stelling dat

alle Umweltzuwendung über das bipolare Schema von ›personal constructs‹ [läuft], also über differenzabhängige Information[, ...] ist nicht behauptet, daß Sinn überhaupt nur zweiwertig erlebt werden kann; und auch nicht daß Sinn immer in einer schon vorher festliegenden Schematisierung erscheint.¹⁴³

Er zijn méér mogelijkheden, zo lijkt Luhmann te suggereren, omdat

nicht nur ein einziges Schema den Gesamtprozeß dominiert.¹⁴⁴

Maar hoe stelt hij zich – het ontstaan van – de resultante dan voor? Volgens enneadische semiosis is differentiatie met bijbehorende eenduidigheid inherent aan het proces, geborgd door het element focus. Luhmann denkt niet aan die ... mogelijkheid, anders zou hij het niet over “mehrdeutige Situationen”¹⁴⁵ hebben. Voor een subject is situatiebepaling op z’n enneadisch juist de manier om onduidelijkheid te elimineren.

Nota bene, Luhmann geeft met opvoeding als voorbeeld aan

daß Erzieher und Zögling verschiedene Differenzschemata, verschiedene Attributionen, verschiedene Vorzugseinstellungen innerhalb von Differenzschemata zu Grunde legen.¹⁴⁶

En dan komt het:

Beachtet man all dies, ist es kaum noch möglich, Erziehung als erfolgswirksames Handeln zu begreifen.¹⁴⁷

¹⁴⁰ *Ibid*, p. 316.

¹⁴¹ *Ibid*.

¹⁴² *Ibid*.

¹⁴³ *Ibid*, p. 328.

¹⁴⁴ *Ibid*, p. 329.

¹⁴⁵ *Ibid*.

¹⁴⁶ *Ibid*, p. 331.

¹⁴⁷ *Ibid*.

De vraag moet zijn wat als succes telt. Als de maat daarvoor in overeenstemming ligt, wijzen de terecht opgemerkte verschillen inderdaad op totale mislukking. Maar de crux van opvoeding is juist dergelijk verschil. De leraar kijkt of zijn instructie de leerling vervolgens zelf brengt tot gedrag dat de leraar ermee wil veroorzaken. Dat lukt de leraar zelfs beter wanneer hij als het ware ingaat op de leerling, met alle verschillen van dien.

Luhmann kan zich succes op zo'n manier echter niet ... indenken. Wat mij betreft maakt hij echter een noodsprong met zijn idee dat van weersomstuit

ein Funktionssystem besonderer Art ausdifferenziert wird, das Sozialisationseffekte eigener Art produziert.¹⁴⁸

Als buitenstaanders – het zijn immers subjecten – staat het leraar en leerling kennelijk slechts toe om

[i]n dieses System [...] pädagogisches Handeln und entsprechende Kommunikation laufend wieder ein[zubringen] als Beitrag zur Selbstbeobachtung des Systems und als laufende Korrektur einer selbstgeschaffenen Wirklichkeit.¹⁴⁹

Wat zou Luhmann van democratie vinden?

Uit zijn beschouwing over het

alltagweltliche Gebrauch von Körpern in sozialen Systemen¹⁵⁰

blijkt opnieuw een ongedifferentieerde taalopvatting. Ook een gebaar is 'gewoon' een teken, en omvat dus onlosmakelijk context. Dat ontgaat Luhmann volledig, laat staan dat hij er subjectieve pragmatiek op semiotische basis aan verbindt. Hij zoekt verklaring onverminderd in – vorming van – sociale systemen. En daarvan begrijp ik op mijn beurt weer niets ... Ik wijs tekortkomingen resp. tegenstellingen aan volgens de grondslagen die ik verkies. Ben ik daardoor partijdig? Is mijn kritiek daardoor ongegrond, en komt niet in aanmerking om als opbouwend te gelden? Maar heb ik dan op z'n minst tevens partijdigheid van Luhmann bewezen? En haalt louter die aanwijzing zijn apartheid van sociale systemen niet onderuit? Of zou Luhmann karakterisering van hemzelf als subject bestrijden? Zo ja, waarom laat hij zich als auteur van *Soziale Systeme* vermelden? Of herhaalt hij met veel omhaal van moeilijke woorden wat allang triviaal bekend is, te weten het verschijnsel van beïnvloeding over en weer? Maakt hij dat zelfs ondoorzichtiger door nodeloos extra verschijnselen te veronderstellen? Of ben ik het die het allemaal veel te simplistisch opvat? Zo is de semiotische enneade in elk geval nog niet beoordeeld. Er is tot dusver zelfs niemand in geïnteresseerd. Volgens mij zijn het heus mensen die er niet naar willen kijken. Daarbij kunnen ze verwijzen naar een systeem, maar blijft het hun verzoek tot inschikkelijkheid (dat ze verder niet lastig gevallen willen zijn, enzovoort).

Hoofdstuk 7 van *Soziale Systeme* heeft als titel: Die Individualität psychischer Systeme. Door "Erwartung" te vervangen door motief op z'n enneadisch vind ik wel degelijk begrijpelijk dat

[wir b]ezogen auf psychische Systeme [...] unter Erwartung eine Orientierungsform [verstehen], mit der das System die Kontingenz seiner Umwelt in Beziehung auf sich selbst abtastet und als eigene Ungewißheit in den Prozeß autopoietischer Reproduktion übernimmt. Erwartungen begründen beendbare Episoden des Bewußtseinsverlaufs.¹⁵¹

¹⁴⁸ *Ibid.*

¹⁴⁹ *Ibid.*

¹⁵⁰ *Ibid.*, p. 332.

¹⁵¹ *Ibid.*, p. 362.

Alleen begrijp ik die vermelding van “Ungewißheit” niet. En een gemotiveerd concept verschaft juist zekerheid voor gedrag. Of zeg ook maar de dèstijds minste ònzekeerheid.

Ausdifferenzierung von Erwartungsstrukturen[, d.h. Strukturbildung,] bewirkt eine Problemumformung, mit der etwas festgelegt wird[.]¹⁵²

Dat is met semiosis geen kwestie van (be)redeneren náár zo’n “Entscheidung,”¹⁵³ hoogstens van rationaliseren ervanàf. Ik blijf het òneens met Luhmanns uitgangspunt van

autopoietische Differenz: daß psychische und soziale Systeme in der selbstreferentiellen Geschlossenheit ihrer Reproduktion [...] nicht aufeinander zurückgeführt werden können. Beide verwenden ein je verschiedenes Medium ihrer Reproduktion: Bewußtsein bzw. Kommunikation.¹⁵⁴

Dat is niet, nogmaals, omdat ik sociale system anders opvat. Ik vind ze *qua grondslag* zelfs overbodig. Luhmanns opstelling is zowat omgekeerd, want

die Theorie selbstreferentielle Systeme [geht] nicht auf eine erkenntnistheoretische (und erst recht nicht auf eine semiotische) Ausgangsposition zurück.¹⁵⁵

Hoe zelfreferentie zònder semiotiek annex subjectiviteit lukt, ontgaat me. Hoe dan ook vind ik Luhmanns werk nodeloos vermenigvuldigend uitpakken. Volgens semiotisch perspectief is elk psychisch systeem, subject dus, óók prima, herstel, zelfs bij uitstek toegerust voor communicatie. Met karakteristiek situationeel gedrag beïnvloeden subjecten op hun beurt de wereld, om zich vervolgens naar de aldus veranderde wereld te richten met eventueel aangepast situationeel gedrag, enzovoort. Conform de gedragsverbijzondering ligt het voor hand om de wereld volgens situaties te beschrijven. Dankzij recursiviteit volstaat één verbijzonderingsmethode. Als situaties doen o.a. sociale systemen interpretatiedienst. Als expliciete verkeersvoorzieningen geef ik de voorkeur aan de aanduiding infrastructuur. Infrastructuur communiceert niet, laat staan dat infrastructuur zichzelf kan beschrijven, maar faciliteert communicatie door gebruikers ervan. Zij veranderen mede door dat gebruik ... kip en ei.

In hoofdstuk 8 van *Soziale Systeme* zet Luhmann zijn systeemtheorie af tegen zgn structuralisme. Ik beken dat er weinig van tot mij is doorgedrongen (dus nòg minder dan van de voorgaande hoofdstukken). Volgens mij valt het met onderlinge verschillen wel mee. “Structure” is immers het Franse woord voor ... systeem; hierboven noemde ik met instemming al Lévi-Strauss. Voor Luhmann is structuur echter zoets als een aspect van systeem. Of meer een subsysteem? Volgens Luhmann gaat het

für soziale Systeme [um] Erwartungsstrukturen [...] an der Hand von *Funktionen*. Funktionen sind immer Synthesen einer Mehrzahl von Möglichkeiten. [...] Sie können auf Teilbereiche eines Systems bezogen werden[.]¹⁵⁶

Luhmann acht (systeem)functies optioneel, want

Funktionsorientierung ist gewiß kein Erfordernis selbstreferentieller Reproduktion[.]¹⁵⁷

Hij vindt functies zelfs

¹⁵² *Ibid*, pp. 417-418.

¹⁵³ *Ibid*, p. 400 e.v.

¹⁵⁴ *Ibid*, p. 367.

¹⁵⁵ *Ibid*, pp. 380-381.

¹⁵⁶ *Ibid*, pp. 404-405.

¹⁵⁷ *Ibid*, p. 406.

Sache des *Beobachtens*[. ...] Die Reproduktion des Systems kann und wird ohne solche Beobachtung ablaufen. Auf Beobachtung kommt es nicht entscheidend an.¹⁵⁸

Maar verklaart hij (systeem)functie aldus niet tot vrijwel hetzelfde situationele duidingsbegrip als hoe ik sociaal systeem bepaal? Het betreft

ein Prinzip wissenschaftlicher Systembeobachtung und nicht eo ipso auch Prinzip der Selbstorganisation der alltäglichen sich reproduzierenden [...] Verhältnisse.¹⁵⁹

Wat mij betreft is zijn expliciete vervolgstap met functie vergelijkbaar met die hij impliciet zette ter ‘vaststelling’ van sociaal systeem:

Trotzdem spricht viel dafür, daß Funktionsorientierung ein morphogenetisches Prinzip von ausschlaggebender Bedeutung ist und die Selektion von erfolgreichen Strukturen im Evolutionsprozeß steuert.¹⁶⁰

Ik zou zeggen dat een teken door de zgn waarnemer altijd selectief – volgens gemotiveerd concept – wordt waargenomen. Daarop vormt zgn wetenschap géén uitzondering. Dankzij het contextaandeel van het teken vormt het subject in kwestie met zijn resulterend motief een interpretatie van relevante situatie. Daarin kan hij van alles en nog wat betrekken, dus óók (een) functie.

Voor alle duidelijkheid benadruk ik, dat axioma's géén waarheid betreffen, maar veronderstellingen. Zij zijn neerslag van de kunstgreep, met onredelijkheid van dien, voor verdere redelijkheid. Voor wat telt als redelijk, geldt consequent het vooropgezette kader. Vergelijking van redeneringen volgens andere axioma's kan helpen om tegenstrijdige, nietszeggende, omslachtige uitdrukkingen aan te wijzen. Het gevaar van onzin dreigt echter. Ik beweer dus niet dat subject wél bestaat, en sociaal systeem, (systeem)functie e.d. niet. Ik heb het over nodige en voldoende veronderstellingen. Welke zijn optimaal voor afgeleide stellingen? Wat ik aanneem als subjectief situationisme dekt o.a. sociaal verkeer inclusief infrastructuur. Andersom niet. Als ik de dia-enneadische opstelling met Ockhams scheermes bewerk, kan ik er niets overbodigs aan ontdekken. En voor stellingen met praktische betekenis volgens die veronderstellingen mis ik er nog steeds niets aan.

Via – veronderstelling van – wetenschappelijke afstandelijkheid waarvoor hij “Beobachtung” kenmerkend acht, ontwikkelt Luhmann algemener de

Hypothese [...] daß bei stärkerer Differenzierung von Handeln und Beobachten unter der Bedingung fortlaufender Selbstbeobachtungskommunikation es wahrscheinlich wird, daß sich relativ unwahrscheinliche (voraussetzungsreichere, zum Beispiel spezialisiertere) Funktionsorientierungen einstellen und entsprechende Strukturen selegieren.¹⁶¹

Ik zou zeggen dat situationele verbijzondering afhangt van het subjectief vermogen tot het voortbrengen van eenduidig gedrag via gemotiveerd concept. Dat kan ook het laten voortbrengen zijn, dwz met een teken als verzoek tot inschikkelijkheid. Het gaat dan om context voor het andere subject.

Wanneer Luhmann zijn subjectbegrip zou hebben opengesteld voor wat hij kennelijk onder autopoiesis verstaat, had hij dat begrip kunnen wijzigen. Maar wellicht is dat voor een socioloog te veel gevraagd. Ik wil best overwegen, dat

¹⁵⁸ *Ibid*, p. 407.

¹⁵⁹ *Ibid*.

¹⁶⁰ *Ibid*.

¹⁶¹ *Ibid*, p. 408.

[d]ie Theorie selbstreferentieller Systeme arbeitet mit völlig anderen
Denkvoraussetzungen[,]¹⁶²

maar past Luhmann zelf ze consequent genoeg toe? Dat is dus een retorische vraag. (Want) doordat autopoiesis een subject zelfs vooral uitrust met vermogen tot socialisering, had hij aparte sociale systemen achterwege kunnen laten, om nog maar te zwijgen van het autopoietische karakter dat hij ze toedicht (wat m.i. naar hun veronderstelde aard van niet-subject onmogelijk is). Omdat hij uitgaat van een oud subjectbegrip, en de mogelijkheid van vernieuwing volgens nota bene zijn eigen insteek volgens autopoiesis mist, beweert hij dat

was benötigt wird, sind abstraktere Identifikationsgesichtspunkte. Sie müssen das auseinanderziehen und gegeneinander verselbständigen, was das Sonderding Mensch nicht mehr leisten kann: Erwartung von Verhaltenserwartungen zu ordnen. Die Mensch-Semantik wird damit freigegeben für einen neuen Sinn, einen neuen Freiheitssinn und eine darauf aufgebaute selbstreferentielle Individualität. Aber daraus folgt nun kein Ordnungsversprechen mehr.¹⁶³

Allereerst merk ik hierover op dat Luhmann een sociaal systeem blijkbaar niet concreet vindt. Heb ik hem tot dusver – ook – op dat punt volkomen verkeerd begrepen? Het opvallendst is m.i. echter dat hij orde met zoveel woorden voorop stelt en als grondslag slechts ‘iets’ wil erkennen waarin hij de belofte van borging herkent. Ik zou zeggen dat daardoor zijn theorie neerkomt op religieuze ethiek. Want wát als orde telt, kan ook Luhmann als mens – volgens zijn eigen criteria van menselijkheid – niet vatten.

Tatsache ist, daß keine Interaktion mehr in der Lage ist, für die Teilnehmer mit der Überzeugungskraft der Anwesenheit der Sinn der Gesellschaft zu vergewissern.¹⁶⁴

Volgens mij bestáát die “Sinn” überhaupt niet, en heeft het dus geen enkele ... zin ernaar te zoeken. Of, nogmaals, beschouwt Luhmann zich soms als profet die ons exclusief mededeling over die hogere orde kan doen?

Ein Gott, der alles miterlebt und kommunikativ erreichbar ist, aber nicht der Gesellschaft angehört, diese einzige Ausnahme ist eine genaue Copie der rekursiven Totalität des Gesellschaftssystems selbst, eine Duplikation, die die Welt religiös erfahrbar macht.¹⁶⁵

Hmm ... En wat is dat voor nieuwe vrijheid? Dan schikt de mens als individu zich naar een orde waar hij zelfs principieel buiten staat en die hem onbegrijpelijk moet blijven.

Die Unmöglichkeit des Herstellens von Bewußtheit hat [...] ihren Grund in der Funktion der Latenz selbst; oder es handelt sich um eine glückliche Symbiose von Unfähigkeit, alles zu sehen und alles zu wissen, mit ordnungspolitischen Verdunkelungen.¹⁶⁶

Komt mijn onbegrip van Luhmanns *Soziale Systeme* voort uit intuïtief verzet tegen zijn voorstel voor – socialisering van – vrijheid en geluk? Bedrijft Luhmann wat George Orwell in zijn roman *1984* toont als – de werking van – Newspeak? Wat ik bijvoorbeeld meteen wil tegenspreken, is een zin als de volgende:

¹⁶² *Ibid*, p. 473.

¹⁶³ *Ibid*, p. 428.

¹⁶⁴ *Ibid*, p. 587.

¹⁶⁵ *Ibid*, p. 556.

¹⁶⁶ *Ibid*, p. 457.

Als *Personen* sind hier nicht psychische Systeme gemeint, geschweige denn ganze Menschen.¹⁶⁷

De zin die Luhmann er meteen op laat volgen, stemt me alweer milder:

Eine Person wird vielmehr konstituiert, um Verhaltungserwartungen ordnen zu können, die durch sie und nur durch sie eingelöst werden können.¹⁶⁸

Vooruit, persoon kan het etiket zijn voor een situationeel subject met zijn dienovereenkomstige situationele gedrag. En wat die persoon als situatie interpreteert kan situationele subjecten omvatten, dwz de ànder voorzover hij als geadresseerde verschijnt voor verzoek tot inschikkelijkheid. Klopt,

jemand kann für sich selbst und für andere Person sein.¹⁶⁹

Maar, gaat Luhmann verder, “Personsein” gebeurt

mit Hilfe seines psychischen Systems[.]¹⁷⁰

Zegt hij dat een persoon geen psychisch systeem ‘is,’ maar wel zo’n systeem ‘heeft’? En als

[d]ies Personsein [...] durchaus milieuspezifische Unterscheide aufweisen [kann],¹⁷¹

kan ik dat gemakkelijk lezen volgens de aanname dat “Personsein” een subject is, bestaande uit personen als situationele subjecten gedifferentieerd volgens – voor het subject – gedragsmatig relevante “milieuspezifische Unterscheide,” situaties dus.

Gerade solche Kontraste können die Person aufzeichnen und das mitregulieren, was von ihr erwartet werden kann.¹⁷²

Hier zou ik voor “Person” wederom subject lezen (ipv situationeel subject). Ook proef ik dat Luhmann een persoon vooral reactief opvat. Dat strookt met zijn idee van een hogere orde, waarnaar personen zich te voegen hebben.

Maar als Luhmann ook aan een zgn psychisch systeem autopoiesis toeschrijft, rijmt voorrang voor àctie ermee. Aan zijn situationele gedrag ligt voor het subject in kwestie altijd een netzo eigen verwachting ten grondslag: gemotiveerd concept. Zeker, daartoe is hij mede onder invloed van àndere subjecten met hun navenant situationele gedrag gekomen. De veranderlijke gemotiveerde concepten, inderdaad, door semiosis, passen als het ware volgens een interpretatiestructuur door-de-tijd. Precies,

gerade *Strukturveränderungen* müssen *situativ* überzeugen.¹⁷³

Ik heb echter de indruk dat Luhmann het een ... actie van sociale systemen vindt om personen te duiden, ze verwachtingen conform orde op te leggen, enzovoort. Daar kan ik prompt geen draad meer ontdekken. Een tragikomisch lichtpuntje doemt op, en verdwijnt weer, als Luhmann zich afvraagt:

Aber was genau ist hier gemeint, wenn von »Widerspruch« die Rede ist?¹⁷⁴

¹⁶⁷ *Ibid*, p. 429.

¹⁶⁸ *Ibid*.

¹⁶⁹ *Ibid*.

¹⁷⁰ *Ibid*.

¹⁷¹ *Ibid*.

¹⁷² *Ibid*.

¹⁷³ *Ibid*, p. 476.

¹⁷⁴ *Ibid*, p. 488.

Hoe komt het toch, dat ik de sterke indruk heb dat Luhmann niet zit te wachten op tegenspraak of, inderdaad, beter gezegd over-en-wederspraak? Een simpele manier om een verzoek tot inschikkelijkheid af te wijzen is om te verklaren dat onduidelijk is wat iets ... is. Wanneer iemand dan met iets komt, is het dat dus ... niet.¹⁷⁵ Het kan overigens nòg eenvoudiger, te weten door te stellen dat een opstel niet voldoet aan criteria voor wetenschappelijke presentatie c.q. dat de auteur geen academische status heeft. Dat maakt aandacht als gevestigde wetenschapper overbodig, zelfs zonder van moeite en tijd, nietwaar?¹⁷⁶

Jeder arbeitet an seiner Theorie und findet Anerkennung, wenn er Anerkennung findet, ohne das Andersdenken anderer als Widerspruch oder gar als Herausforderung empfinden zu müssen.¹⁷⁷

Nu bedoelt Luhmann – althans, in het voorlaatste citaat – tegenstrijdigheid (ipv tegenspraak). Wat mij betreft is dat vergaand gelijk aan ervaring van complexiteit. Zoals ik al aangaf, is de remedie stelselmatige, dwz onderling consistente(re) aanpassing van situationele verbijzonderingen met gedrag(sgevolgen) van dien. Als stelselmatige modelleermethode/-taal komt Metapatroon in aanmerking (en een alternatief middel is mij onbekend). En dan nòg moet een informatiekundig ontwerper reuze zijn best doen om er een zgn goedverbijzonderd model mee te maken, en bij te houden. Daarentegen beweert Luhmann:

Der Widerspruch ist eine Form, die es erlaubt, *ohne Kognition zu reagieren*.¹⁷⁸

Het zou kunnen, dat Luhmann cognitie hetzelfde vindt als bewustzijn, en daarvan moet hij vanwege subjectiviteit niets hebben. Ik heb het trouwens überhaupt niet over bewustzijn; als grondslag zie ik ervoor met eneadische semiosis geen noodzaak. Semiosis is natuurlijk wèl door-en-door cognitief.

Widerspruch [hat] eigentlich [...] eine warnende, alarmierende Funktion [...]. *Er zerstört für einen Augenblick die Gesamtpräention des Systems: geordnete, reduzierte Komplexität zu sein.* Für einen Augenblick ist dann unbestimmte Komplexität wiederhergestellt, ist alles möglich.¹⁷⁹

Duidelijk, maar kennelijk beschikt zo'n signaal tevens over mysterieuze krachten, want

*zugleich hat der Widerspruch genug Form, um die Anschlußfähigkeit des kommunikativen Prozessierens von Sinn doch noch zu garantieren.*¹⁸⁰ [...] Widersprüche sind [...] im System selbst konstituierte Synthesen[.]¹⁸¹

Over synthese gesproken, maar tegenspraak wijst toch op tekòrt eraan? En ervaring van tegenspraak is toch onherroepelijk ... subjectief, enzovoort?! Dat ziet Luhmann uiteraard anders. Volgens hem

kann man von einem Immunsystem sprechen und die Lehre von den Widersprüchen einer Immunologie zuordnen; denn auch Immunsysteme operieren ohne Kognition[.]¹⁸²

¹⁷⁵ Zie ook *Fopvatting* (2008).

¹⁷⁶ Voor mijn – opbouwende – kritiek, zie *Communicatievorm als wetenschapsnorm* (in: *PrimaVera*, working paper 2002-11, Universiteit van Amsterdam, 2002).

¹⁷⁷ *Soziale Systeme*, p. 522.

¹⁷⁸ *Ibid*, p. 505.

¹⁷⁹ *Ibid*, p. 508.

¹⁸⁰ *Ibid*.

¹⁸¹ *Ibid*, p. 525.

¹⁸² *Ibid*, p. 505.

Wat is dat nu weer voor een redenering? Als de ene biljartbal tegen een andere klotst, gebeurt dat zonder cognitie van die bal (terwijl de stotende topbiljarter juist over gespecialiseerd cognitief vermogen beschikt). Überhaupt vind ik het flauwekul om cognitie irrelevant te verklaren voor de omgang met tegenstrijdigheid. Luhmann zet echter onverdroten door:

Der Vergleich mit dem Immunsystem von Organismen führt zur Forderung einer immunologischen Logik, die wir hier nicht weiter verfolgen können.¹⁸³

Dat is nu jammer ... Of eigenlijk juist niet. Ik moet er niet aan denken nog meer tekst van Luhmann te bekijken. Wat hij voor sociale betrekkingen vergelijkt met immuunsysteem noem ik ook maar weer – onderdeel van – infrastructuur.

Wat Luhmann als conflict beschouwt, lijkt mij nogal naïef en verstrekkend:

Der Konfliktbegriff ist [...] auf einen präzise und empirisch faßbaren Kommunikationsvorgang bezogen: auf ein kommuniziertes »Nein«, das eine vorherige Kommunikation beantwortet.¹⁸⁴

Eenzijds durven de meeste mensen zich in talloze situaties niet uit te spreken, of zij nemen er niets eens de moeite voor. Uiteraard is onthouding van een teken óók een ... teken, mits ego het gedrag van alter als zodanig opvat. En daar zitten m.i. de kwalijkste conflicten achter. Wie niet durft, probeert wat-hij-ervaart-als-conflict blijkbaar niet te verergeren (maar opgelost krijgt hij het op die manier nooit, terwijl de ander er kennelijk géén probleem mee heeft). En wie niet eens reageert, probeert zo louter de ander met het probleem opgezaald te houden. Aan de andere kant miskent Luhmann opbouwende kritiek. De criticus is met een alternatief voorstel, dat als afwijking van instemming en gehoorzaamheid dus tegenspraak betreft, helemaal niet op een conflict uit, maar probeert te helpen. Zonder communicatie op z'n Luhmanns kan een sociaal systeem op z'n Luhmanns er echter niets mee, vandaar zijn duiding van conflict.

Het ultieme sociale systeem noemt Luhmann “Gesellschaft” en

[f]ür ein solches System gibt es auf der Ebene des eigenen Funktionierens keine Umweltkontakte.¹⁸⁵

Dat is uiteraard circulair geredeneerd. Want met contact bedoelt Luhmann daar communicatie, waarop volgens hem “Gesellschaft” alleenrecht heeft gekenmerkt door

Geschlossenheit der rekursiven kommunikativen Verhältnisse[.]

Hoewel “Gesellschaft” als het ware intern géén “Umweltkontakte” onderhoudt – wat een tautologie is, indien omgeving als extern geldt en “Gesellschaft” het zonder omgeving moet doen –

bleibt [sie selbstverständlich] trotz, ja dank ihrer Selbstgeschlossenheit System in einer Umwelt. Sie ist ein System mit Grenzen. Diese Grenzen sind durch die Gesellschaft selbst konstituiert. Sie trennen Kommunikation von allen nichtkommunikativen Sachverhalten und Ereignissen[.]¹⁸⁶

Communicatie wil Luhmann het dus niet noemen, maar

¹⁸³ *Ibid*, p. 507.

¹⁸⁴ *Ibid*, p. 530.

¹⁸⁵ *Ibid*, p. 556.

¹⁸⁶ *Ibid*, p. 557.

[Gesellschaft] ist und bleibt auf Sensoren angewiesen, die ihr Umwelt vermitteln.
Diese Sensoren sind die Menschen[.]¹⁸⁷

Ik zou toch zeggen dat óók sensoren tot het veronderstelde systeem behoren. Hoe dan ook
verschaffen ze een systeem kennelijk

Umweltkontakte auf anderen Ebenen der Realität[.]¹⁸⁸

Voor ‘iets’ anders dan subjecten begrijp ik er wederom niets van. Maar juist voor dia-
eneadische dynamiek, dwz mèt subjecten over en weer, geldt nota bene *wederzijds* dat het

[d]urch Interpenetration [...] möglich [ist], Funktionsebenen des operativen
Prozessierens von Informationen getrennt zu halten und trotzdem zu verbinden, also
Systeme zu realisieren, die in Bezug auf ihre Umwelt zugleich geschlossen und offen
sind.¹⁸⁹

Situationele gedragingen van een subject zijn dan evenzovele functionele verschillen. Er is
per subject een nul-identiteit voor de samenhang van ‘zijn’ – en dat is er betrekkelijk gesloten
aan – ook nog eens veranderlijke situationele subjecten resp. gemotiveerde concepten. Een
subject stelt zich gemotiveerd betrekkelijk open voor tekens. Inderdaad,

die Differenz wird sozusagen selbst subjektiviert.¹⁹⁰

Terwijl Luhmann meent aldus het pleit voor autonome sociologie gewonnen te hebben, lees ik
het als bevestiging dat hij de semiotische spijker van subjectief situationisme niet eens
herkent. Dat maakt mikken inderdaad onmogelijk.

Als ik een gemotiveerd concept nu eens – onderdeel van – kennis noem. Dat is subjectieve
kennis. Via een teken dat het subject in kwestie interpreteert als situationeel objectgedrag
‘kent’ hij een volgend gemotiveerd concept, enzovoort. Ofwel,

Erkenntnis selbstreferentieller System *ist* also eine *emergente Realität*, die sich nicht
auf Merkmale zurückführen läßt, die im Objekt oder im Subjekt schon vorliegen[.]¹⁹¹

Het is met semiosis daarentegen een door-en-door verbijzonderde kwestie van object door
subject.

Het is niet allemaal onzin dat er staat.

¹⁸⁷ *Ibid*, p. 558.

¹⁸⁸ *Ibid*.

¹⁸⁹ *Ibid*.

¹⁹⁰ *Ibid*, p. 595.

¹⁹¹ *Ibid*, p. 658.